

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

136
(3/2011)

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЋУРЋЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

136
(3/2011)

НОВИ САД
2011

Илуcтpација на корици
гpавира Захарије Орфелина
Човек њице за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES AND TREATISES

Мирко Аћимовић Mirko Aćimović
О ПОЧЕТКУ СРПСКЕ ON THE BEGINNING OF
ФИЛОЗОФИЈЕ SERBIAN PHILOSOPHY
337–353

Мирољуб Јевтић Miroljub Jevtić
ЛЕЗИЧКИ ИНЖЕЊЕРИНГ У LANGUAGE ENGINEERING IN
СЛУЖБИ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА THE SERVICE OF CIVIL SOCIETY
355–368

Борис Милосављевић Boris Milosavljević
ЈЕДИНСТВО ДРЖАВЕ, ВЛАСТИ И UNITY OF STATE, LAW
ПРАВА У ПРАВНО-ПОЛИТИЧКОЈ AND POWER IN LEGAL
ТЕОРИЈИ СЛОБОДАНА AND POLITICAL THEORY
ЈОВАНОВИЋА OF SLOBODAN JOVANOVIĆ
369–380

Нада Радушки Nada Raduški
ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ И SPATIAL DISTRIBUTION AND
ЕТИЧКА ХОМОГЕНИЗАЦИЈА ETHNIC HOMOGENIZATION
СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ OF POPULATION IN SERBIA
381–394

Јан Марко Jan Marko
АНАЛИЗА ЛЕКСИКОНА ROZBOR LEXIKÓNU
СЛОВАЧКИХ ВОЈВОЂАНСКИХ SLOVENSKÝCH VOJVODINSKÝCH
УНИВЕРЗИТЕТСКИХ VYSOKOŠKOLSKÝCH
ПЕДАГОГА И НАУЧНИКА UČITEL'OV A VEDCOV
395–416

Рајко Буквић Rajko Bukvić
ЦИТИРАЊЕ У ЗБОРНИКУМАТИЦЕ CITING IN MATICA SRPSKA SOCIAL
СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У SCIENCE QUARTERLY IN 2010: A
2010. ГОДИНИ – ПРИЛОГ ЗАСНИ- CONTRIBUTION TO THE FOUNDING
ВАЊУ НАУКОМЕТРИЈЕ У СРБИЈИ SCIENTOMETRICS IN SERBIA
417–432

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Зоран Гудовић

ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

(Владимир Милић, *Основе методологије искуственог истраживања у друштвеним наукама*, Завод за проучавање села, Београд 2011)

433–436

Богдан Косановић

ИЗАЗОВ ЗА ПРОМИШЉАЊЕ НЕКИХ АСПЕКТА КУЛТУРЕ

(Ратко Р. Божовић: *Изазови културе*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2010)

436–437

АУТОРИ У БРОЈУ 136 / AUTHORS IN THIS ISSUE

439–441

Уједињено за ауторе објављено је у ЗМСДН број 134.

Мирко Аћимовић

О ПОЧЕТКУ СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ¹

САЖЕТАК: У овом раду разматра се *йочейѿак* српске филозофије у византијском добу њене историје, и то преко онтолошких и логичких појмова *искон*, *биѿи* и *слово*, који су постављени превођењем почетка јеванђеља по Јовану Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος с Искони бѿаше Слово, онда преко превођења одабраних рукописа из *Изборника Великаѿо књазя Свяѿислава Ярославича 1073 ѿода* и, посебно, преко превођења првог дела Дамаскиновог списка Πηγῆ γνῶσεως, Φιλοσοφικὰ κεφαλαῖα (*Послание Свяѿиаѿо Јована Дамаскина*).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: филозофија, искон, бити, слово, категорије

I

У *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* из 1791. године Хердер је приметио како су Словени, до тада, *више месѿа заузимали на земљи, него у исиѿорији*, чиме је заправо свратио и позорност тадашњој европској учености на свет словенског народа. Темелјнијим књижевним, језичким, богословним и филозофским претраживањима показало се, међутим, да словенски, а тиме и српски, народ има самоме себи примерену не само културу опште свести, него и филозофију, и то у различитим добима своје и светске историје, а с обзиром на порекло и природу властитог *йочейѿка* у филозофији. Тај историјски и теоријски *йочейѿак* словенске, и српске, филозофије постављен је стварањем првог словенског књижевног језика и његове азбуке, што су сачинили солунска браћа Константин и Методије, које је Словенима послао византијски цар Михаило Трећи, на позив великоморавског кнеза Растислава и његовог синовца Светоплука, у деветом веку.

У *Жиѿиѿу Конѿианиѿина Ђурила*, којег је по свој прилици саставио Климент Охридски, представљен је неспориви Ђурилов значај стварања словенских писмена и језика, који је онда стајао напоредо с тада *свейѿим* језицима, грчким и латинским, у богослужењима и књижев-

¹ Овај рад рађен је у оквиру научно-истраживачког пројекта *Исиѿорија српске филозофије*, при Министарству за науку и заштиту животне средине Републике Србије, Београд 2011.

ности. *Житије* приказује Константина славећи његово стварање писма, књижевног језика и Књиге: запитан о пролазности живота, у својим молитвама обраћао се Богу *оцаца наших* који је *све створио речју и мудрошћу својом, саздавши човека да влада над створењима* од Бога створеним, и притом тражио од Бога да му да премудрост да „спознам што је у теби угодно и да се спасим” [Žitja 1985: 33]. Овде већ стоје основи схватања филозофије код Константинина, од идеје о створености света логосом и мудрошћу, преко идеје о спознаји Бога и тиме, о спознаји света, а на темељу властите премудрости мудрошћу Бога, до спасења, чиме је филозофија и схваћена као јединство теоријског и практичног смисла живота. То је Константин делом поновио и када је наздрављао кагану на кавкаским горама међу Хазарима, наиме *ицијем у име Бога јединога и његове речи, којом је Речју све створено, којом су се небеса ујврдила, и у име живостворнога Духа, у коме се одржава сва њихова снага* [Žitja 1985: 52]. У овом наздрављењу, филозофија је јединство појмова стварање, логос и космос, дакле јединство онтологије, логике и космологије.

То је затим одређеније изречено када је на питање логотета: Филозофе, хтео бих знати шта је филозофија, Константин, *брз умом*, сместа одговорио: Познавање Божје и људске мудрости, колико се човек може приближити Богу, а учи човека да делима буде слика и прилика ономе који га је створио [Žitja 1985: 35]. А логотет је, чувши како је Константин с мало речи открио филозофску мудрост, и растумачио у мало речи велику мисао, рекао царици, *овај млади филозоф не воли овај свети*, треба га дати у свештенике и обавезати га службом библиотекара (тада секретара патријарха). То није прихватио *млади филозоф*, него је постао учитељ филозофије, световне и духовне, спољашње и унутрашње, наследивши свог учитеља Фотија. Пре тога је у Цариграду изучио Хомера и геометрију, код Лава Математика и Фотија дијалектику и сва филозофска учења, затим реторику и аритметику, астрономију и музику, и *иако је све научио*.

У трећој својој мисији, после мисија код Арапа и Хазара, стигао је са својим братом Методијем међу Словене, на позив моравског кнеза Растислава упућен цару Михаилу. То је Константин прихватио, али ако Словени имају *иисмо за свој језик*, јер *ко може на води иисаици реч*. Словени управо то немају, па се, у молитви, јави Бог Константину, и овај *одмах сасишави иисмена*, и поче писати јеванђеоске речи *У иочейку бејаше Реч, и Реч бејаше код Бога, и Бог бејаше Реч* [Žitja 1985: 70] (Изворно, Искони бѣаше Слово, Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος.) Тако је започето, дакле превођењем почетка јеванђеља по Јовану а по божјем надахнућу, стварање писмена, најпре глагољице, у словенском језику. А на крају живота, помолио се Богу речима како је Бог створио све анђеоске редове и нетелесне силе, распео небо и утврдио земљу, и све што постоји из ништавила привео у постојање, што, напоследку, и јесте онтолошки наговор једне православне школе хришћанства на појам стварања света, како га је могуће мислити старозаветном Књигом постања и Прословом Јеванђеља по Јовану унутар религијске филозофије природе.

Оваквим крајем почиње *Жиџије Методијево*, биографски и хагиографски нацрт о патријарху моравском, брату Константиновом, на име, непознати писац обраћа се Богу, благом и свемогућем, *који је све видљиво и невидљиво створио из нејосијојања у јосијојање*, како би приказао живот Методијев, приказујући притом и Бога и његово стварање небеса дахом својих уста, стварање човека из праха земље, дарујући му *џовор, разум и слободну вољу* [Žitja 1985: 92]. Тако сада овде стоје и три битна појма филозофије, говор, разум и слободна воља, чиме је опет назначено филозофско јединство теоријског и практичког, мисаоног, језичког и делатног.

У *Похвали* Ћирилу Филозофу, од, вероватно, Климента Охридског, сачуваној у српској и руској редакцији, слави се *учиџељ Словенски*, јер његова су уста светлија од светлости, његов је језик слadak, а говор бистар, с његових усана пробио се извор живота, његово је лице озарено светим духом, а очи су му златолике [Žitja 1985: 139–145]. И *Похвални џовор* у спомен светим и преславним учитељима словенског народа, који су му саставили писмо и превели Стари и Нови завет на његов језик, блаженом Ћирилу и панонском патријарху Методију, одаје почаст овој солунској браћи за све што су учинили за словенске земље у покрајинама кнежева Растислава, Сватоплука и Коцеља [Žitja 1985: 147–160].

У одбрану словенског језика тада је већ устао Чрноризац Храбар и својом је расправом о писменима (*Сказание о џисменех*, О писменџх чрњоризца Храбра) приказао стварање писма словенског језика, како су то урадили Ћирило и Методије. Чрноризац, по свој прилици један од ученика солунске браће, можда је то Симеон, чије име, чрњоризџџ, вероватно потиче од речи за човека који носи црну ризу, црну одећу (а то су били монаси), каже најпре у својој расправи о писменима како пре Словени нису имали писма (прџжде оубо Словџне не имџхоу книгџ), него су бројали и гатали цртама и урезима, јер су били пагани (чрџтами и рџзама чџџхоу и гатаахоу, погани соуште) [Новаковић 2000: 204]. После покрштења, трудили су се Словени да словенске речи записују латинским и грчким писменима, али се тиме није могло добро писати, па се на словенски род смиловао човекољубац Бог, те им посла светога Константина Филозофа, названог Ћирило, *муџа џраведна и истиџниџа*, и он им онда састави 38 писмена, једна по начину грчких слова, друга пак по словенској речи. Даљи ток настајања словенских писмена Чрноризац Храбар прати према грчком алфabetу (а овај пак алфabet прати према схолијама Дионизија Трачког, који је био грчки граматичар, али онако како их је у десетом веку саставио Кометос, професор на цариградском царском универзитету), као и према јеврејским писменима: на пример, Јевреји имају прво слово *алеф*, што значи учење, по угледу на њих Грци кажу *алфа*, што значи траџи, па онда, по узору на ове, свети Ћирило створи прво слово *азџ*, тако је прво слово *азџ* било дато од Бога словенском народу како би широко отварао уста за учење слова ради спознаје [Новаковић 2000: 204]. Словенска писмена, како их треба писати и говорити, су а, б, в, г, и остало до к, л, м, н, џ (ен), и од ових двадесет

четири су налик на грчка писмена а, б, в, г, д, е, з, и, θ, ι, ξ, ο, π, ρ, σ, τ, υ, φ, χ, ψ, ω, а четрнаест писмена је по словенском језику б, ж, s, ц, ч, ш, щ, њ, ы, њ, њ, ю, ж, а [Новаковић 2000: 204–205].

Грци, споља гледано, имају двадесет четири писмена, али када се њима додају једанаест двогласа и три броја онда и они имају тридесет осам писмена. А, опет, жали се Чрноризац Храбар, како се неки чуде, чему словенска слова, јер их није створио Бог, ни анђели, нити постоје од почетка, као што тако постоје јеврејска, римска и грчка, која су од *искона ѝрихваћена од Бога*, а неки пак тврде како је сâм Бог створио писмена, како је он наредио да та три језика буду записана, међу којима нема словенског. Како да се *ѡаквим безумницима* одговори, осим да је све створено од Бога, каже Чрноризац Храбар, а да на почетку Бог није створио ни један од та три језика него сирски, којим је и Адам говорио, све до потопа и после њега, док Бог није језике и народе измешао, па је Египћанима дао геометрију (земље мѣреније), Персијанцима, Халдејцима и Асирцима астрономију (звѣздочѣтенне), врачање (чарованија) и лечење (врачсваније), Јеврејима свете књиге у којима је записано како је Бог створио небо и земљу, и све на њој, и човека, а Грцима дао је граматикку и филозофију (граматикију и философију). Пре тога, Грци су писали феничким писменима, много година доцније Паламед је пошао од алфа и бете и дошао до шеснаест слова, Кадмо из Милета додао је још три, Симонид је даметнуо још два а Епихарм три, а много година после Дионизије Граматик нашао је шест двогласника, затим других пет, и после тога додате су још три бројке, и тако се *једва скуѡило 38 слова* [Новаковић 2000: 164–165]. Затим је преведено *Писмо* с јеврејског на грчки језик, а за Словене свети Константин Ћирило створио је и писмо и превео књиге, па су зато *словенска ѡисмена свеѡија и часнија*, јер их је саставио свети човек, а грчка – пагани Грци. То стварање пада у доба Михаила, грчког цара, и Бориса, бугарског кнеза, и Растица (Растислава), моравског кнеза, и Коцеља, блатанског кнеза, у *ѡодини од сѡварања свеѡа 6363*, по александријском рачунању у 863. години.

Знатно иза настанка *Сказаниа о ѡисменех* Чрнорисца Храбра, негде с почетка 15. века, у доба владавине српског деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф Костенечки сачинио је своје *Сказание о ѡисменех*, по налогу самога деспота, а затим и *Жиѡије десѡѡа Сѡефана Лазаревића*, и тако настојао да врати правописни, ортографско-граматички систем српског језика према *ѡравом учењу* солунске браће Ћирила и Методија, како се не би квариле свете књиге у словима и нагласцима. Реч је заправо о сређивању и нормирању правила српског језика, говора и писања према ономе што је урадио у словенском језику Чрноризац Храбар, па тако и по Константину Костенечком у српској писмености постоје тридесет осам слова, од којих су двадесет четири грчка слова по алфabetу, пет сложених сачињено је од грчких и словенских (ia, ю, ѡ, ы) а девет су чисто словенска слова (s, б, ж, њ, ш, щ, ц, ч, њ) [Константин Филозоф 1989: 55]. Константин Костенечки високо је држао до књижевног рада солунске браће, и притом је приметио како словенски првоучитељи

koji su hteli da sachine svete knjige na slovenskom jeziku to nisu mogli bugarskim jezikom, jer kako se tananost xelenaska, jevrejska ili sirijska mogla izraziti tako debelim jezikom, ili srpskim visokim i uskim glasom; stoga su oni, prosudivši o tome, izabrali najtananiji i najbolji ruski jezik, kojemu je onda u pripomoć došao bugarski, srpski, bosanski, slovenski, češki, hrvatski, kako bi se uobličile svete knjige [Konstantin Filozof 1989: 53].

II

Početak srpske filozofije teorijski je, dakle, postavljen prevodjenjem na slovenski jezik biblijskih izvornika, posebno one prve rečenice Jovanovih blagovesti, Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, kojom se kaže kako Iskoni bđashe Slovo. U najstarijem hiriličnom jevanđelju po zapisanoj godini nastajanja, od ĥakona Grigoriја (1056–1057), u Ostromirovom jevanđelju, u prevodu Jovanovih blagovesti na panonsko-slovenski jezik stoји Iskoni bđ slovo, i slovo bđ oтъ Бога, и Богъ bđ slovo [Новаковић 2000: 74].² U Iskoni bđashe Slovo oчито je da stoје три temeljna poјma filozofije, iskon, biti и slovo. Znaњem o *iskoni*, o ἀρχῇ, filozofija je izvorno filozofija prirode, onda metafizika и ontologija, dakle, znaње o poreklu и природи природе, znaње почетка sveta и kosmosa kao porетка biĥa. Znaње o biti, bđashe, jeste znaње o logičkom и ontološkom *jestie*, pa je logika veћ izvorno ontologija logosa, a logos je *slovo*, logika je dakle umoslovље, misloslovље, slovo o mislima и misao o slovu. Od *slova* su и словомудрије, мудрословље, наравословље, светословље, битословље, jer *slovo* je оно што се има знати знањем мудрости, природе, sveta, biĥa и мишљења.

У *Прослову*, које се приписује Константину Филозофу, новозаветни Јованов логос је slovo, логос је Христос, реч о Божјој речи, отуда *Почујте Слово јер од Бога дође*. Слично овоме Свети Августин [*Исјовесѣи* VII 13] и хришћански апологети, који су и засновали хришћански интерес за хеленско наслеђе филзофског знања о природи и мишљењу. У старословенски и онда старосрпски jeзик пренет је овај интерес преводjenjem хеленских списа с тог подручја, и ту се препознаје идеја светости слова и писмена, будући да је реч о Божјем Slovu којим Словени славе Бога, jer Словени и јесу они који владају Slovom. А *Slovo* које је *слављење* Бога је есте писмо (у значењу епистола), писмо које је slovo, али и књига, књига која је писмо, тако се онда ова сакрализација слова, писма и књиге догодила као језички процес изворне српске духовне властитости језика, све до Вуковог германизовања српског народног језика преводjenjem Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος с *У ѿочейку бјеше ријеч*, чиме је напуштен изворни српкословенски изговор Iskoni bđashe Slovo.

² У Вукановом jevanđelju, из времена нешто после 1201 године, такође стоји Iskoni bđ slovo, и slovo bđ ѿ Бога, и Богъ bđ slovo, а, с нешто мањом разликом, у Никољском jevanđelju, преписаном крајем петнаестог века, каже се Ис коны бы slovo, и slovo бы oтъ Бога, и Богъ бы slovo [Новаковић 2000: 111 и 114].

Поближе, у Константиновом песничком *Прослову* каже се (овде пренесено другачијом ортографијом), „Слышите нынѣ отъ вьсего ума, Слышите словѣнькѣ народе вѣс, Слышите Слово отъ Бога бо приде, Слово же крѣмѣ чловѣчьскыје, Слово же крѣпѣ срьдъца и уму, Слово же готоваје Бога познати”, а то значи како сав словенски народ мора да од свег ума *ѿочује* Слово јер од Бога дође, Слово је крма човечанска, Слово је окрепа срца и ума, оно приправља спознају Бога [Кирило-Методијевски студии 1987: 19]. Овде стоје у мисаоној напетости бар три битно филозофска појма, наиме ум, слово и спознаја, којима је Бог извор и утока, циљ, разлог и сврха свег словенског народа и свега људског. И, осим тога, овде је српски средњовековни књижевни језик већ изречен сједињењем грчке језичке парадигме са заједничким свесловенским говором, изворно започетим народним језиком солунских Словена. То је већ потцртано и у *Поџовору* словенском преводу Светога писма, које се приписује по највише Методију, премда и Јовану Егзарху, Константину Ћирилу или Константину Преславском, где се каже: не приговарајте мени, неуком и припростом, ако је понегде употребљена неразборита реч, бојећи се ишта придодати Јеванђељу, јер нису нам потребне речи и изрази него њихов јеванђеоски смисао; *зайѿо, ѓде се сложише ѓрчки и словенски, изразисмо се исѿом речју, а онде ѓде израз беше далек, или би ѿомуѿио смисао, усудисмо се уѿоѿребитиѿи друѿу реч* [Ѕитја 1985: 132]. Не може се дакле увек подједнако смислено преводити с грчког на други језик, често буде да је у једном језику једна реч лепа или главна или мушка, а да у другом није, зато не ваља се увек обазирати на грчку реч него треба чувати смисао јер *ѿреводимо јасну ѿоруку Јеванђеља, а не ѿачностѿ речи*.

Дакле, том лексиком народног говора старих Словена, па и Срба, није се тек тако једноставно могао непосредно изразити мисаони концепт филозофских појмова грчког језика, зато су Ћирило и Методије својим преводима морали да *ѿреизразе* грчко-византијска имена и то не само с подручја теологије и филозофије, него и права, литургије, морала. Прехришћански словенски називи из тематског круга незнабожачких веровања показали су се неприкладним за изражавање хришћанских погледа, па Ћирило и Методије нису могли ићи у превођењу *ѿражењем* смисла еквивалентности, него су *сѿварали* словенске богословске и филозофске речи, како би оне биле једнако вредне с грчким изворником [Vereščagin 1990: 602]. Ово *сѿварање*, како то с правом види Верешчагин, започиње најпре *ѿозајмљивањем* грчких речи у словенски језик (на пример, ἄγγελος, ангелъ, анђео, или ἄλλογος, у свакидашњем значењу посланик, весник, потом антихрист, анатема, апостол, икона, ипостас...), затим се наставља *ѿтерминологизацијом*, или отуђењем речи од првобитног значења придавањем словенском лексему позајмљеног садржаја (вина – αἰτία, любовъ – ἀγάπη, тварь – κτίσις...), па тако словенска свакидашња реч стиче нову семантику, не раскидајући притом сасвим с првобитним значењем. Постоји надаље и *неразликновосѿи*, а то је такво превођење када низу грчких назива одговара један словенски, који у себи сабира смислове посебних богословских и филозофских појмова, какви су, на пример,

εἰκόν, μορφή, σκῆμα, τόπος, ὑπόδειγμα, где су грчки називи довољно разликовани, где је надаље видљива сличност супротстављена отиску у свести а образац за опонашање одељен од значаја или природе неке појаве, док претходећи аналог није сливен са структурним устројством икакве ствари, као у примеру словенске речи образъ [Vereščagin 1990: 604]. Напоредо с овим поступцима превођења, *калкирањем* се преноси из језика изворника у други језик унутрашњи облик устројства и мотивације назива, како у простим тако и у сложенијим и метафоричним речима (союз, творение, смислъ...). А према гносеолошком механизму који лежи у основи назива, може се говорити и о *осмишљавању* као начину превођења код солунске браће Тирила и Методија, што је пак очито код неких речи с филозофским садржајима, вселеная – οἰκουμένη и смотрение – οἰκονομία, домъ – οἶκος, цѣломоудрие – σοφροσύνη. Поступак осмишљавања заправо и јесте уметност стварања речи у подручју словенског језика филозофије, како је то постављено код Тирила и Методија.

Напоследку, и *ексџликацијом*, или *разјашњењем*, настали су теолошки и филозофски појмови у преводном процесу унутар словенског језика. То је Верешчагин видео у одговору Константина Филозофа, дакле Тирила, на питање шта је филозофија, које му је поставио логотет Теокист, наиме, филозофија је *знање ствари божанских и људских, колико се човек може приближити Богу, да учи човека делима својим биџи њо слици и њрилицы створитиѣља својеѣа* (божиимъ и чловѣчьскимъ вѣщемъ разоумъ, елико можетъ чловѣкъ приближити се бозѣ, якоже дѣтелию оучитъ чловѣка, по образу и по подобию быти сотворшемоу) [Флори 1981: 73].³ Како то изворно код Григорија Назианзина, Тириловог учитеља и путовође, стоји као *ἐπιστήμη θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων πραγμάτων*, то се онда овим не одређује *φιλοσοφία*, него *σοφία*, дакле словенски прѣмоудростъ, а ова пак реч није за Тирила свеукупност људских прагматичких знања, него Божји дар ономе ко чува веру и чини добра дела [Vereščagin 1990: 609]. Тако дакле Константин Филозоф није превасходно филозоф него богослов, филозофија није најпре знање него пре свега премудрост, божанска мудрост, јер знање је тек пут ка приближењу Богу. Стога уз Тирила стоји заправо „любящий прѣмоудростъ”, *φιλέω* и *σοφία* стоје наспрам онога што је *φρόνησις*, људска мудрост, којом се филозофија грчки и схвата као систем знања.

Могуће је наравно у овој вероватно најстаријој одредби филозофије на словенском језику, датој у Константиновом *Жиџицију*, пронаћи и везу између техничког античког академског схватања филозофије као знаности о соуштемъ (биџу) с християнизованом Платоновом теоремом о наликовању богу и библијском максимом о делању у складу с божјом мудрошћу [Жуњић 2009: 42]. У оваквом разумевању ове одредбе филозофије полази се од овде сасвим приметне стоичке одредбе предмета филозофије и њеног платонистички схваћеног задатка, а то је *наликоваџи Богу*, и њеног

³ У нешто измењеној ортографији: Божиямъ и чловѣчамъ вѣщемъ разоумъ, елико можетъ чловѣкъ приближитиса бозѣ, љако дѣтелию оучитъ чловѣка по образу и по подобию быти сѣтворшемоу его [Prameny dějin českých 1873: 5].

завршетка где се антички појам филозофије као спознаје ствари ставља у библијски оквир постања *по лику и подобију* створитеља.

Али, опет, Константиновом одредбом филозофије, ако се она, у преводном смислу, узме као *сазнање божјих и човекових ствари, колико се човек може приближити Богу, како га делом учи да буде по лику и прилици свога створитеља*, онда се овде има превасходно одредба филозофије као *теософије*, као дакле знање о битности бога, јер спознаја свих других ствари спознаја је пута ка сазнању Бога, а управо је то спознање Бога заправо божанска мудрост, σοφία као премудрост, несводива међутим на земаљску људску љубав према мудрости, што изворно грчки и јесте φιλοσοφία. Почетак српског интереса за филозофију назначен је, дакле, и оваквом одредбом филозофије, филозофије као богословије, и тим богословним филозофирањем постављен је византијски оквир историјског и теоријског настајања српске филозофије. Премда је тако схваћено богословље српски *почетак* у филозофији, оно међутим није њен главни смисао нити коначни разлог или прва и последња сврха, него само један од начина првог сусретања с изворницима хеленских списа тада светске филозофије. Наиме, и пре тог хришћанског духовног почетка Словени имају паганско, незнабожачко и нехришћанско доба властите историје.

Духовни постанак словенских народа у добу Византије и догодио се овим источним хришћанским мишљењем хеленске филозофије, унутар којег се православље приказује као извор и утока српске духовне рецепције филозофије као, испрва, преписне редакције с грчких изворника, а онда и као народне мудрости из духовне историје живота. Ум и вера у хришћанској богословији православља српског словенства не иду само ка мишљењу које себе мисли, већ и ка просветљењу божанском благодети, ка, дакле, оној самости којој је откровење последњи смисао свести, циљ и сврха духовног и плотног живота. Зато филозофија овде није превасходно посматрање света као теоријско знање о природној суштини бића, јер *созерцање* у словенском језику мишљења јесте јасно и непосредно гледање које је размишљање, унутрашњи саговор душе с божанском суштином света, заправо, мистичка очигледност логоса, или слова ствари. Созерцатељ је филозоф који љуби свет у његовој премудрости, који је тим својим светољубљем и безмолвник, човек унутрашњег тиховања. *Исихастис* је монах који безмолствује и који том умном молитвом себе има за највише стање духа, сходно природи божанског поретка ствари. Ако је, дакле, филозофија и требало да буде неко знање, онда је она у том историјском контексту добног мишљења Византије спознање Бога његовим делима, једна теософија ума, душе и срца, знање тиховања пред бићем Бога.

Не своди се ипак сво схватање филозофије на овакав монашки смер мишљења о њој у средњовековној византијској Србији, премда је он био превасходан поглавито у времену превођења беседа Григорија Богослова, Григорија Паламе и Јована Климакоса, и потом доласка Григорија Синаите у манастире тадашње Србије. Очито је да се тиховање може

сматрати и као искуство практичног односа према богу, те да је тако *созерцање* мистична пракса мишљења бога код исихастичких монаха, а то онда понешто одступа од Тириловог схватања филозофије као предметног и сврховитог знања Бога знањем његове битности његовим делима, чиме је у коначном дат и онај мисаони, теоријски, контемплативни смисао који филозофија има тиме што је сазнање, разумска спознаја, спознање које је мишљење, како то изворно и стоји, дакле „Божјамъ и чловѣчамъ вѣщемъ разоумъ...”

Напоредо с овим тумачењима запитаности шта уопште јесте филозофија, стоји у српском, и уопште византијском добном мишљењу, и њено профано схватање, где се почиње од тога како је филозофија исто што и општа образованост, елоквентност, књижевност, стара мудрост, до тога да је она прорицање, аскетска литургија, вештина сналажења здравог разума у земаљском животу; ово иде и до уверења како је филозофија неко испразно, узалудно и слуђено занимање непотребним стварима, што је и данас приметно у сасвим обичним народним држањима према филозофији, посебно према филозофима, будући да филозоф има профаније значење од филозофије.

Овове насупрот стоје одредбе филозофије које су у српску филозофску предају доспеле преко превода *Дијалектике* Јована Дамаскина, а које понајближе изражавају изворни грчки свет схватања филозофије као једност онога што су $\phi\lambda\acute{\omega}$ и $\sigma\phi\acute{\iota}\alpha$. А, опет, Јован Дамаскин прерадио је и под својим именом објавио скраћену верзију тротомног списа полемичких расправа *Панарион*, или *Збирку лекова против јереси*, Епифанија Кипарског, и тако сачинио и скраћени приказ историје хеленске филозофије, што је потом било унето и у *Светиосавској крмчији* коју је за потребе српске православне цркве приредио Свети Сава. Тако је словенски, па дакле и српски, народ имао пред собом и прву историју грчке филозофије, премда сасвим сажету, будући да је разматрала само филозофију питагорејаца, платониста, стоика и епикурејаца. Узгред, Епифаније Кипарски био је ортодоксни хришћанин који је у античкој филозофији, и не само у њој, налазио изворе разноликих јереси, те се онда залагао за битно раздвајање хришћанског учења од сваке филозофије.

У једном чланку Јована Дамаскина о филозофима, који је по свој прилици преведен с грчког на старосрпскословенски језик у доба деспота Стефана Лазаревића, филозофија је одређена појмовима хитрост и художество (хитростъ, хоудожество), који упућују на уметност и вештину. У преводу стоји *философија јестъ хитросѣ хитросѣм и художасѣиво художасѣивом, ибо философија зачело јестъ всакоје хитросѣи*, дакле филозофија је вештина над вештинама, или знање над знањима, и уметност над уметностима, јер је филозофија почетак сваке вештине (или знања). Хитрост је оно што се ради рукама, художество је пак *всака словесна хитросѣ*, дакле свака вештина речи, а то су *граматѣиѣ, реѣорѣиѣ и ѣаковиѣ* (мисли се и на дијалектику, које скупно сачињавају *trivium* унутар *artes liberales*), тако да *хитраѣ* (хитръць) није само уметник (*τεχνίτης*), него и вештак, или зналац (*ἐπιστήμων*) и философ (*φιλόσοφος*). У *Шестио-*

дневу Јована Егзарха хитрост је уметност, после тога у књижевном старосрпском језику средњег века хитрост је и вештина, ум, разум, знање, наука, расуђивање, објашњење, досетка, лукавство, обмана, филозофија; уметност је пак у књижевном језику поглавито у значењу уметности [Трифунувић 1990: 372–374]. У једној малој расправи из времена деспота Стефана Лазаревића, која је сачувана и у преводу Дамаскинових Филозофских поглавља из *Источника знања, О ежс чїо есїѣ мьслѣ*, филозофија је одређена као познавање саме суштине ствари (разоумѣти самоую вешть), а мисао као *їочейшак* филозофије [Новаковић 1877: 24–25], [Архив САНУ 333 4a].

У близини одредбе филозофије како је дата *Жиїиїѣм Тирила* стоји и одредба филозофије у првом целовитом сачуваном филозофском спису старих Словена, у *Изборнику Великаѣо кнѣзя Свѣтослава Ярославича 1073 ѣода*, на коме су радили Василије Велики, Јустин Филозоф, Јован Златоусти, Анастасије Синаита, Јован Дамаскин, Теодор Раитски а на подручјима астрономије, физике, филозофије, зоологије, граматике, поетике, богословије, где су и постављени, у расправама с предлошком грчких изворника, и филозофски основи појмова старословенског књижевног језика. Како је црквенословенски језик био тада разумљив образованим Словенима уопште, то се онда овај језик сматра извориштем и српскословенских речи филозофских појмова, којима су и преведени грчки изворници, посебно Аристотелови списи, пре свих *Мейѣафизика* и *Кашеѣгорије*, а онда и Порфиријев спис *Исаѣоѣ*, те затим чланци с подручја других наука и богословије [Изборник 1965: 444–474]. Расправе о филозофији у *Изборнику*, приписује се пресбитеру Теодору Раитском, а објашњења Максиму Исповеднику, па је вероватно како су те расправе настале бар десетак година пре Дамаскинове *Дијалекїиѣ*, унутар које су међутим ове расправе прихваћене као садржина дела. А, опет, могуће је да је аутор трактата о филозофији бискуп Теодор од Фарана, што је онда приписано Теодору Раитском [Пејчев 1977: 40–56]. Проблем је и питање о грчком изворнику превођења овог зборника, који је најпре наручио бугарски цар Симеон, а који је онда век и по после тога пренешен и преписан за Свјатослава Јарославича, кнеза Кијевске Руси, па како с правом мисли Божидар Пејчев, ни један од досада познатих грчких зборника не може се коначно и с извесношћу прихватити као праизворник Симеоновог зборника. Али, и без те сигурније спознаје о изворнику, овај преведени *Изборник* из 1073. године ипак је једно од највећих филозофских постигнућа у духовној култури словенског народа тадашњег времена његове историје.

Дакле, полазећи у том *Изборнику* од одредбе филозофија као мудрости а мудрости као *знања божанских и људских сївари и њихових узрока*, створене су речи и српскословенског књижевног језика појмова филозофије, посебно онтологије, логике и математике. У метафизичком и онтолошком погледу стоје на пример бытїс, їестьство, сушьство, исконь, вешть, тѣло, свѣтъ, одакле онда иду потоњи појмови биће, бивство, биствовање, биствујуће, битност, битак, јестаство, јестаствујуће, јество,

јестање, јестота, јесте, суштина, суштаство, подмет, подстојеће, стварност, стваритет, тело, свемир, васељења... У погледу пак логичких категорија, иде се управо од те речи, оглаголание, затим преко десет аристотеловских категорија као општих појмова бића, дакле соштие, или соушество, количество, качество, или какво, кљесому, кљде, кљгда, творити, лљжати, страдати и имљти, до собљство, родљ, видљ, те посебно мљслити, разоумљ, умљ. Овако непосредно преведеним битним филозофским појмовима грчког језика, пре свих ѓν, φύσις, οὐσία, ἀρχή, σῶμα, κόσμος, онда κατηγορία, затим ὑπόστασις, γένος, εἶδος, ὑποκείμενον, νόησις, νοῦς, створени су основи словенским филозофским речима без наслањања на латински језик филозофије, који ће, међутим, напоредо с другим, посебно немачким, свакако бити унет у језичку предају науке и филозофије после Вукове реформе језика српског народа, изворно упоређеног, дакле, само према обрасцима значења с немачког и латинског језика, што је и посведочено Вуковим *Српским рјечником* из 1818. године.

Обично се сматра како се старобугарски преводилац ових а и свих других речи у превођењу Аристотела с грчког изворника на старословенски језик држао начела да се смисао и значење грчке речи потпуно преведе у старословенску реч, да се затим изврши дослован пренос филозофског значења једне речи с грчког на старословенску реч, те да се све речи грчког изворника преведу на речи старословенског језика, будући да нема непреводивих речи, јер је словенски језик једнакоправан с грчким (онда латинским и хебрејским као тада „светим језицима“). Писало се тада скривено и отворено, дакле, за посвећене и непосвећене, световне и свете, мудре и профане, за вечност и пролазност, тако је бљ Бог, хљ Христ а дхљ Дух. А вековима потом Ватрослав Јагић подсетио је одговором на властито питање шта би било да није словенско племе, ступивши у IX веку у *коло кришћенијех народа*, добило одмах на почетку вољом судбине свој књижевни језик као *ољгледало свију ѓјава црквенољ и кулљурнољ живољиа*: „Што би било? Наша прошлост била би више грчка или латинска, него словенска” [Јагић 1892: Увод].

III

Са знањем о мљслити отворен је пут ка логичком интересу старосрпског књижевног изражаја филозофије, у којој се хеленска филозофија прима преко рукописа ствараних и чуваних у манастирским библиотекама средњовековне Србије. Премда се у њима не стварају филозофски системи, теорије и школе мишљења, него се у избору црквених отаца преводе и прерађују изворни текстови хеленских и хришћанских филозофа, ипак је с њима, а у доба деспота Стефана Лазаревића, постигнут културни врхунац у образованости српске свести средњег века, што је посведочено како деспотовим *Жиљијем*, тако и мањим а битним расправама у зборнику, посебно *О ежє чїо єсїть разумљ, О ежє чїо єсїть мьслљ и О философїи*.

Према Вајеровом упоредном издању рукописа *Дијалектике*, на грчком и старословенском језику, приређеном и према једном крушедолском рукопису, ове расправе потичу од Јована Дамаскина [Weiher 1969: XXXVIII–XLI], и оне су и преведене превођењем Дамаскинове *Дијалектике* у хиландарској преводилачкој школи [*Послание Святаго Јована Дамаскина*, Архив САНУ 333] у другој половини четрнаестог века, најпре на српкословенски, или, можда, на средњобугарски језик. Српкословенски превод заснива се на краћој верзији са слободнијим одабирима поглавља из дуже верзије списка, и за разлику од Егзархове школе превођења овај превод је нешто ближи изворнику у погледу синтаксе грчког језика. У то време је преведена и Дамаскинова *Доџмајника* (*Предание ѿ православниѣ вери*), премда је већ постојао превод Јована Егзарха једног дела *Доџмајике*, *О небесах*.

Дамаскинова *Дијалектика*, или *Филозофска ѿџавља* (Φιλοσοφικὰ κεφαλαῖα), први део *Исѿочника знања* (Πηγή γνώσεως), заправо је логичка припрема филозофском разумевању богословља, а на основама општег увођења у филозофију преко Порфиријевог списка *Исаџоџе* и александријских коментара на ове Порфиријеве коментаре Аристотеловим *Катѿџоријама*. Стога се овај спис може схватити и као богословни филозофски почетак у логици, или као византијски почетак у логици богословља, премда је пре тога већ учињен напор да се сачини један такав почетак *Припремом* Теодора Раитског, изворно из шестог века, који је преведен (његов други, филозофско-логички део) на црквенословенски језик у десетом веку (*Изборник Великаџо књазя Святослава Ярославича 1073 џода*), а потом на старосрпском језику преписан вероватно негде до тринаестог века. Код Раитског постављен је барем основни речник логике, тиме делом и појмовник, и отуда се може сматрати како је његова *Припрема* (Προπαρασκευή) можда и најстарији логички спис у духовној култури Словена. Из *Припреме* у битне категоријалне појмове филозофије, посебно логике, свакако иду битиѿе, соуштиѿе, ѿстѿство, оглаголаниѿе, рѿдѿ, видѿ, лице, искоњѿ, количѿство, качѿство, кѿчесому, кѿде, кѿгда, где је соуштиѿе име за οὐσία, ѿстѿство за φύσις, затим су рѿдѿ γένος, видѿ εἶδος, собѿство ὑπόστασις, лице πρόσωπον, подѿлежештен ὑποκειμενον, образѿ морфѿ, начело ἀρχή, слово λόγος. Овде су и преводи ствари с вештѿ, ствари по себи с вештѿ о собѿ, али се и ὕλη, тварѿ, материја преводи с вештѿ. Тако су већ код Теодора Раитског постављени основи скупинама категоријалних појмова онтологије, филозофије природе и логике, заснивани на појмовима битиѿе, ѿстѿство и мыслити, којима је слово извор и утока постојања, јер Искони бѿашѿ Слово, и Слово отѿ Бога бо приде.

Међутим, тек Дамаскинова *Дијалектика* представља у оно византијско доба целовито и систематско излагање онтолошких и логичких појмова филозофије. У расправи се најпре говори о знању и појму филозофије, онда о појмовима онтологије, бићу, суштини, природи, ипостаси и појавности, потом превасходно о логичким појмовима, дакле, о роду, врсти, разлици, својству, субјекту и прироку, подели, одређењу, суду, категоријама, мишљењу, и, напоследку, о шест одређења филозофије. Ова излагања

Дамаскин не сматра својим изворним схватањима, јер *нећу изнећи ништа што је моје, већ сабирајући оно што су сиварали угледни учииељи, саставићу краћку беседу*, и то на начин једне ичеле, и оно што је у складу с истином. Циљ тог сабраног, уједног, излагања онога што су божански и мудри људи ту и тамо говорили за Дамаскина је намера да *иоброји све врсте знања*, због чега је онда ово дело и назвао *Источник знања*. А управо је знање (знаније) истинско познање бића, словесним бићима и припада знање, разум, истинско знање, или разум (разум же истинњи), односи се на биће а незнање и лаж на небиће, знање је дакле светлост словесне душе (разум свѣтъ ѣсть доуше словес'није), као што је незнање мрак (тако же тамы неразуміе), и једино је човек доуша словеснаа, разумно биће, ψυχή λογική, коме је ум душе разумно око (умъ, разумньо око).

Филозофија је пак познање бића, каква јесу, познање природе бића. Филозофија је, даље, познавање божанских и људских ствари, промишљање о смрти, уподобљавање Богу, умеће над умећем и знање над знањима, напослетку, филозофија је љубав према премудрости, а истинска премудрост јесте Бог, дакле, љубав према Богу јесте истинска филозофија. Битни моменти ових шест одредби филозофије (која се овде не преводи с любомоудрије, као код Егзарха, него се оставља српски транскрибована изворна грчка реч, философија), у преводном смислу су разоумъ соуштѣнхъ, разоумъ божѣствѣныхъ ине и чловѣчѣскихъ вешти, поученіе сѣмрти, оуподобленіе божіе, хытрость хитростемъ и хоудожѣство хоудожѣствомъ, прѣмоудрость и любленіе бога [Архив САНУ 333 2]. Изворно, ове одредбе филозофије иду од Аристотела, онда стоика, Платона и христијанизованог Питагоре, и све оне заправо упућују на теоријски, практички и језички смисао филозофије.

Тако је прва одредба филозофије, да је она познање бића каква јесу, природе биће (φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις τῶν ὄντων, τῶν ὄντων φύσεως) [Migne 94, 533B-C и 669C-D] заправо Аристотелова одредба *прве филозофије*, или теологике, дакле метафизике као онтологије, где се каже како постоји наука која посматра биће као биће и све што му по себи припада (Ἔστιν ἐπιστήμη τις ἢ θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν) [Aristotelis 1978: 1003a 21], на шта упућује први део одредбе, а други део Дамаскинове одредбе иде од Амонијеве допуне Аристотела, где је φύσις исто што и οὐσία и τὸ εἶναι сваке ствари. У другој, премда стоичкој, одредби филозофија је γνῶσις, *сазнање* о божанским и људским стварима, а не, као код стоика, ἐπιστήμη и σοφία. У трећој одредби филозофија је схваћена као у Платоновом *Федону* (64a), као изучавање смрти, брига за смрт (μελέτη θανάτου, *иоучение смери*), у четвртој одредби, којом се филозофија схвата као наликовање богу (ὁμοιωσις θεῷ), стоји Платонов *Тееиѣи* (176a,б), у петој је филозофија умеће умећа и знање знања (τέχνη τέχνων καὶ ἐπιστήμη ἐπιστήμων), и то иде о Амонијеве рецепције Аристотела, а шеста одредба, којом се каже како је филозофија љубав према мудрости и према богу, прѣмоудрость и любленіе бога, то је како питагорејска тако и платоновска одредба, премда је филозофија и изворно језички љубав према мудрости, φιλία σοφίας.

Раздеоба филозофије иде, делом, од Аристотеловог разликовања теоријског, практичког (и поетичког) знања, јер се каже како се филозофија дели на теоријску и практичку филозофију, теоријска на богословно, физичко и математичко знање, а практичка на етичко, економско и политичко знање. Теоријско знање (зрително знање) је украс знања, у њему је богословија (богословно знање) поимање бестелесних и нематеријалних бића, пре свега Бога, онда анђела и душа, затим је физика, или физиологија (јестествоно знање) познавање материјалних ствари, а математика (учително знање) познавање је оних ствари које су бестелесне али које се огледају у телима, и ту припадају знања о бројевима, тоновима, облицима и звездама, дакле аритметика, музика, геометрија и астрономија. Практичким знањима (дјелатно знање) припадају етичка знања о правилима живота појединачног човека (обичајно знање), економска знања о правилима куће (домостројно знање) и политичка знања о прописаним правилима градовима и земљама (градно знање). У овој раздеоби филозофије нема дакле логике, као и код Аристотела, логика је схваћена више као *словесна чеси филозофије*, као њен орган доказивања, ὄργανον. Заправо, логика је овде дијалектика, оно знање о источнику знања које је и сâмо источник знања.

Расправа се наставља увидом у категоријалне појмове онтологије, у то, дакле, шта су биће, суштина и пригодак, или акциденција. У преводу с грчкога τὸ ὄν са соушт̄ постављен је основ за логичку изградњу појмова који на основу њега, или из њега, упућују на систем појмова соушт̄ство или соушт̄ӣе и соушт̄ствовати, у данашњим језичким значењима биће (или бивствујуће), суштина (или бивство) и бивствовати, слично као и битӣе (понекад и као битак, битовати). Како је биће схваћено као опште, заједничко име свих бића (в̄ свим̄ сушт̄им̄), то је онда оно суштина (οὐσία, соушт̄ство, супстанција) и пригодак, узгредно или пројавност (συμβεβηκός, слоучаи, акциденција). Суштина нема у другој својој постојању, она је субјект, материја ствари, узгредност има у суштини своје постојање, па је соушт̄ство подљезешт̄е ономе што је слоучаи. Бог је надсушт̄ствена суштина, а Аристотелова (и Порфиријева) прва οὐσία код Дамаскина је заправо ὑπόστασις, ипостас, састав, и тек је друга οὐσία оно што је соушт̄ство.

У расправи се даље говори о гласу (о глас̄), речи које су семантичке и несемантичке, које дакле нешто или означавају или не означавају, те могу бити очлањене или неочлањене. Ако пак реч садржи много јединки онда је она врста (вид̄), а ако садржи много врста онда је род (род̄), при чему су Свети оци, по Дамаскину, врсту и род називали природом, обличјем и суштином, то су дакле јестество, образа̄ и соушт̄ӣе. Сваки род има неки вид и разлику, при чему се својство и узгредност појављују сами, па сви ови појмови, дакле вид̄, род̄, раз̄њство, слоучаи и својствено сачињавају Порфиријевих пет гласова (λέντε φωναί: γένος, εἶδος, διαφορά, συμβεβηκός, ἴδιον), с којима се и почиње у *Исаџоџе* (Πορφυρίου ΜΔCCCXLIII, стр. 451). Расправља се код Дамаскина надаље о ономе што су подела (разд̄ленӣе), потподела и преподела (дивизија, субди-

визија и кодивизија), одређење, оуставъ (дефиниција, ὀρισμός) и појам, прѣдѣль (ὄρος), затим се говори о речима којима се одређују односи између ствари и појма, то су синоним, хомоним, полионим, хетероним и пароним, преведени као сѣименънъ, вѣкоупыимение, многоименънъ, иноименънъ и ѿтнихъименънъ [Weiher 1969: 122–128]. Аристотел *Катѣго-рије* отпочиње разматрањем управо ових појмова, онда иде ка односима врсте и рода, те затим према аналитици категоријалних појмова. Очито да Дамаскин не прати сасвим овај редослед ствари, нити пак Порфиријев редослед, а садржај разјашњења појмова ближи је Порфиријевом тумачењу Аристотелових категорија, него самоме изворнику. Али, и тај српскословенски преводни сусрет с Дамаскиновом *Дијалектиком* био је једини сусрет с Аристотеловом логиком у тадашњој византијској Србији.

Код Аристотела катѣго́ριαи су десет генеричких појмова, означених код Дамаскина као десет најродовнијих родова; у српскословенској редакцији оглаголана су десетъ роднѣишѣхъ родъ, од којих је једна соушѣство, а осталих девет су слоучаи (пројавности, узгредности), дакле количѣство, кѣчесому, качѣство (каково), гдѣ, когда, лѣжати, имѣти, творити и страда-ти [Weiher 1969: 122–128], изворно οὐσία, ποσόν, πρὸς τί, ποῖόν, ποῦ, πότε, κείσθαι, ἔχειν, ποιεῖν и πάσχειν.

О οὐσία Дамаскин каже: *Сушѣство роднејши род јестѣ. Се же сушѣство раздѣлајетѣ се ва шѣло и бесшѣлесноје, шѣло ва одушевлѣноје и бездушноје, одушевлѣноје ва чувствѣвноје живошѣно и нечувствѣвоје живошѣосадовноје и садовноје, живошѣноје ва словесноје и бесловесноје, словесноје ва мртѣваноје и бесмершѣноје...* [Weiher 1969: 146]. Надаље, количина је један скуп јединки, то је мера и број који мери и броји, категорија кѣчесому упућује на однос нечега према нечему, дакле на припадност, каквоћа је својство изведено из неке ствари у којој учествује, *какво* неке ствари, надаље, чинити значи имати у себи узрок свог делања а трпети значи имати у себи и другоме узрок трпљења, бити положен значи заузимати неки положај у односу према нечему, категорија *где* означава место, *кад* време а *имајти* је суштина око суштине, што указује на то да ли нешто обухвата или је обухваћено.

Осим о овим појмовима, Дамаскин говори и о такозваним постпредикаментима, о силогизму (сѣбрание), ипостаси (сѣставъ), личности (лице), природи (нѣстьство), исказима, затим опет о шест одређења филозофије, о дијалектичким или логичким методама, о *разним одређењима*, с којим се довршавају филозофска умовања, после којег иде и *још једно ѿглавље*, које је заправо сажетак дијалектичке расправе о категоријалним појмовима логичке филозофије.

Тако се, на пример, оуставъ, или одређење, дефиниција, схвата као кратка беседа или исказ којим се изражава природа подмета, или субјекта, а састоји се из рода и суштинских разлика, при чему се родом пририче *шѣша је* нешто, а суштинска разлика упућује на односе врсте према врсти, ипостаси према истоврсној и равнодушној ипостаси и ипостаси према самој себи, као, примера ради, код односа између словесности и бесловесности. А подѣлѣжѣштее, подмет, или субјект, ὑποκείμενον, по прироку

је неко појединачно, а по постојању подмет има своје постојање само у и кроз случај, дакле кроз пројавност, узгредност, *συμβεβηκός*. При томе, природом који казује *ψυχή* је нешто приричу се родови својим врстама, а разлика, узгредност и својство приричу се природом који казује *какво* је нешто. Надаље, искази су потврде и одрицања, наньречение и ѿречение (*κατάφασις, ἀπόφασις*), ови први казују шта је у некоме или шта је неко, а ови други чега нема у некоме или шта неко није. А четири су методе дијалектике или логике, метод деобе, који уз помоћ разлике дели род на врсте, онда метод одређења, који на основу рода и разлика одређује субјект, затим аналитички метод, који оно што је сложено разлаже на простије, и на крају, показни метод, који уз помоћ некога показује оно о чему је реч.

Овој показној методи припадају силогизми. Сваки мисаони процес има за циљ неки логички доказ, а доказ је пак силогизам, събрание, сачињен од два истинита исказа и закључка, где је сваки исказ састављен од појмова, јер се свака реч у исказу назива појмом, при чему искази морају бити истинити, будући да из неистинитих нема силогизма. Тако из исказа, *све ψυχή је вечно ѿкрејно ѿо је бесмрјно* и *душа је вечно ѿкрејна* следи *ѿрема ѿоме, душа је бесмрјна*. Овај закључак је, тиме, и доказ, оуказъ (*ἀπόδειξις*).

Тако су словенско-српски преводи и преписи превода Дамаскинове *Дијалектике* били у византијској Србији први озбиљни, целовити и тиме најзначајнији увиди у логику филозофије, њен категоријални појмовник, порекло и садржај, како је предочен пре свега у кападокијској предаји Порфиријеве рецепције Аристотелових *Каѿеѿорија*. Дамаскинова *Дијалектика* није ипак само филозофски увод у логичко излагање и оправдање система догми православне вере, осим тога *Дијалектика* је и сам увод у филозофију, једна метафилозофија, филозофија о филозофији, поготово филозофска рефлексивна о метафизици и онтологији, и сасвим спорадично о богословној филозофији природе.

То је, дакле, тај историјски и теоријски *ѿочетак* српске филозофије.

ЛИТЕРАТУРА

- Архив САНУ, рук. број 333, 21–22.
 Дамаскин, Јован. *Исѿочник знања*. Београд–Никшић, Јасен, 2001.
 Жуњић, Слободан. *Исѿорија српске филозофије*. Београд: Плато, 2009.
Изборник Великаѿо књазя Свяѿослава Ярославича 1073 ѿода. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.
 Јагић, Ватрослав. Разум и филозофија из српских књижевних старина. *Сѿоменик Српске Краљевске Академије*, књ. XIII, Београд 1892.
Кирило-Методијевски сѿудии 4/1987. БАН, Софија.
 Константин Филозоф. *Повесѿи о словима. Жиѿије десѿѿоѿа Сѿефана Лазаревића*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1989.
 Новаковић, Стојан. Српско-словенски зборник из времена деспота Стевана Лазаревића, *Сѿарине* IX/1877, Београд.

- Новаковић, Стојан. *Примери књижевности и језика сѣароѣа и срѣско-словенскоѣа*. Београд: Завод за издавање уѣбеника и наставна средства, 2000.
- Пейчев, Божидар. *Филозофскији ѣракијији в Симеоновиа сборник*. БАН, Софија 1977.
- Сказаниа о начале славянској ѣисъменностии*. Москва: Наука, 1981.
- Трифуновић, Ђорђе. *Азбуѣник срѣских срѣдњовековних књижевних ѣојмова*. Београд: Нолит, 1990.
- Aristotelis. *Metaphysica*. Oxonii: Oxford UP, 1978.
- Kotter, B. *Die Schriften des Johannes von Damaskos*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1969, 1973.
- Migne, J. P. *Patrologia Graeca*. Patrologiae cursus completus. Series graeces 1866.
- Prameny dějin českých*. Praha: Nakladem Musea Královí Českého, 1873.
- Vereščagin, E. M. Kyrill i Methodij kao tvorci teološko-filozofskoga nazivlja u slavenskom jeziku. *Filozofska istraživanja*. Zagreb 1990.
- Weisher, Ekard. *Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischen Übersetzung*. Wiesbaden 1969.
- Weisher, Ekard. *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts*. Freiburg 1987.
- Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.
- Πορφύριου εἰσαγωγῆ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ. C. H. Weise, Lipsiae MDCCCXLIII.

ON THE *BEGINNING* OF
SERBIAN PHILOSOPHY

by

Mirko Aćimović

SUMMARY. In this paper, the beginning of the Serbian philosophy in the Byzantine era of its history is considered through the ontological and logical concepts of *искон*, *биѣи* and *слово*, which are set by translating the beginning of the Gospel according to John Ἐν ἀρχῆ ἦν ὁ λόγος as Искони бѣаше Слово, then through translation of selected manuscripts from the *Изборника Великаѣо кнѣзя Свяѣослава Ярославича 1073 ѣода*, and, in particular, through the translation of the first part of John Damascus' writing Πηγῆ γνώσεως, Φιλοσοφικὰ κεφαλαῖα (*Послание Свяѣаѣо Јована Дамаскина*).

KEY WORDS: philosophy, *искон*, *биѣи*, *слово*, categories

Мирољуб Јевџић

ЈЕЗИЧКИ ИНЖЕЊЕРИНГ У СЛУЖБИ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА¹

САЖЕТАК: Идеја о остваривању цивилног друштва суочила се с тешкоћама када је верска и културна слика земаља које се овом идеологијом инспиришу постала сложена. Због тога су идеолози тога пројекта закључили да идеју нације, религије, историје и културе треба преуредити у циљу стварања јединствене културе. У том смислу постало је јасно да досадашње схватање патриотизма, нације, национализма... смета реализацији идеје цивилног друштва па је значење ових термина мењано са циљем изазивања политичких последица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: цивилно друштво, национализам, патриотизам, шовинизам, језички инжењеринг

Идеологија цивилног друштва је водећа идеологија која се пропагира у најразвијенијим земљама Европе, САД, Канаде и Океаније. Та идеја полази од либералне политичке теорије која је у основи данашње западне цивилизације. Основна максима либералне политичке теорије јесте став једног од њених „гуруа” Џона Стјуарта Мила (John Stewart Mill). Та максима гласи „Никада не можемо бити сигурни да је мишљење које покушавамо да угушимо погрешно, па чак и ако смо у то потпуно уверени угушити га било би зло” [1960: 79]. На овај начин врло изричито и без остатка Мил, на кога се владајућа политичка мисао на Западу позива, каже да свака идеја која остане у домену изговорене речи и није акт који некога директно може да угрози не сме да буде забрањена. А то се никако друкчије не може разумети него тако да су на пример најекстремнији левичарски фундаментализам типа Црвених бригада, нацизам, комунизам и најекстремнији религијски фундаментализам, док су у домену изговорене речи дозвољени. И колико год се нама чинило да су неке идеје нехумане, чак и геноцидне, све док су у домену речи и док они који их изговарају не предузимају акте да те своје речи преточе у дела такве идеје су допуштене.

Када се пажљиво анализира порука коју нам саопштава Мил видећемо да се суштина поруке не оправдава само буквално схваћеним

¹ Овај рад је рађен у оквиру пројекта 179008, Министарства науке Србије

правом да се слобода говора мора сматрати неприкосновеном, већ нечим много важнијим. Свако добро организовано друштво може то да буде само ако је стабилно и ако је у стању да ту стабилност одржава. Одржавање стабилности увек почива на легитимитету коју власт црпи из народа. Да би се видело која политичка идеја може имати легитимитет да влада друштвом мора се знати шта је већинско мишљење у једном друштву, али исто тако и каква су све мањинска мишљења. Поготову што мањинска мишљења могу да буду потпуно супротстављена већинском и на тај начин да представљају угрожавајући фактор. Ако она имају шансу да порасту и буду и доминантна онда ће као таква сменити владајућу доктрину и завладати друштвом. Зато је добро да се зна шта мањина мисли. Поготову ако она може да има субверзивни карактер, који може да изазове и ужасне политичке последице. Требало би на све могуће начине, али по могућности са што мање средстава видети оне најекстремније ставове. Ако такве ставове прогонимо, онда ћемо код оних који их заступају изазвати страх да не буду прогоњени, па ће они да скривају шта стварно мисле, тако да држава неће бити у стању да зна ко су и колико су јаки они који имају субверзивне намере. Најјевтинији и најједноставнији начин да се зна шта екстремне снаге мисле јесте да им се допусти да слободно говоре шта мисле. На овај начин ће се сами избројати и показати, па свако ко је заинтересован било из државних органа, било од заинтересованих грађана може јасно да зна шта може од њих да очекује.

Управо је тако поступала бивша комунистичка власт Југославије. Оне које је сматрала екстремним прогнала је из земље, али није могла да спречи њихову активност у иностранству. Да би имала у виду шта за комунизам непријатељска емиграција мисли и спрема, комунистичка држава је преко своје обавештајне службе финансирала емигрантске организације и листове у којима су емигранти сами говорили оно што би се тешком муком могло сазнавати. Тако се показује да је максима Мила од изванредне користи не само као идејни постулат него из веома практичних разлога, па је чак због практичних разлога много важнија него из идеолошких.

Савремени Запад је настао на либералној идеји. Она је била узрок његовог огромног политичког и економског напретка. Ово је јасно свакоме ко је проучавао историју тих друштава. Ношени либералним идејама политички покрети су спроводили буржоаске револуције које су створиле модеран Запад. Нормално, било је и ту лутања. Сетимо се злоупотреба које је спроводила револуционарна француска власт после 1789. и ужасних покоља које су у име слободе и братства вршили. Али је коначан резултат било изнедрвање либералног политичког поретка. Исто-времено то је био и узрок великог индустријског напретка, јер су многе идеје које су се тичале питања везаних за природу довеле до невероватних научних открића. А она су начинила основу из које је настао огроман индустријски напредак. Довољно је да наведемо само пример Николе Коперника и Ђордана Бруна. У њихово време је изношење ставова који су одударали од опште прихваћених често било равно осуди на смрт. Када

је касније дозвољено да се постављају сва питања и да се на њих даје безброј одговора, од којих су многи били погрешни, дошло је до помака и напретка. Управо се кроз масу погрешних и саблажњујућих одговара снагом очигледне истине пробиле оно што је тачно и што је омогућило прогрес. Навешћемо само Дарвинову теорије еволуције. Мада је то све до данас остала теорија, дакле нема доказа да је Дарвин у праву, његово учење је изазвало и још увек изазива плодну полемику. Резултат тога су бројна научна открића која су вишеструко побољшала живот човека. Да је Дарвин на пример деловао у време Ђордана Бруна због својих ставова би вероватно био спаљен на ломачи.

Укратко, управо је однос према слободи мисли и речи, како их дефинише Мил дао могућности за неслућени друштвени, политички и научни развој а самим тим и за изузетан технички напредак људског друштва. И баш тамо где су Милове идеје тријумфовале тријумфовао је напредак науке, технике и политичких слобода.

Због свега тога сва такозвана грађанска друштва и дан данас негују идеју да су либерална. Међутим, ако се пажљиво проанализира ситуација која данас влада у њима видеће се да то није баш тако. Напросто речено о либерализму се говори и заклиње се у њега, али се он све више спутава и ограничава и то на суптилан начин, без правих вулгарних забрана. Тако да се поље слободе речи, мисли и дела све више ограничава на такав начин, да се говори како тога има, али га у ствари има све мање. Мада се, у принципу, за изговарање речи које се не сматрају прихватљивим, сада не изричу затворске казне, већ се они који их изговарају суочавају с препрекама које им отежавају живот. Затвара им се простор у коме могу да кажу то што мисле или осећају, ускраћује им се право на рад ако је он везан са потребом да искажу своје ставове итд. У том смислу смишљен је појам који се показује као филтер кроз који се пропушта оно што је прихватљиво а онемогућава оно што је неприхватљиво. Тај појам се назива политичка коректност. Захваљујући томе појму на Западу се све више ограничава слобода мишљења. Али како се чува привид слободног друштва у коме је слобода савести, речи и мишљења света, онда није могуће отворено забрањивати да људи слободно говоре. Зато се настоји да се системом васпитања и образовања људима без присиле испирају мозгови и да они сами почну да размишљају онако како је друштвено пожељно, а да они који тако говоре живе у уверењу да мисле својом главом.

Основно питање јесте због чега се то десило? Зашто савремена западна цивилизација која је створена на слободи, куне се у њу и позива на њу сада то суптилно ограничава а и даље прича да се за слободу речи залаже? Најважнији разлог садржан је у чињеници да су та друштва родила идеју слободе када су била једнокултурна, са једном доминантном нацијом и религијом. Или какве су биле САД које су у име слободе створили уселеници, који нису могли да нађу место за своје идеје у земљама порекла. У САД су утекли да би били слободни у испољавању свога веровања. А како су сви били мањинске заједнице тј. ниједна од тих вер-

ских заједница није била апсолутна већина, онда је услов опстанка свих био да се негује идеја слободе вероисповести. Али и ту постоји важан податак а то је да су то све били протестанти, припадници једног религијског стабла са више сродних грана. Друго, као језик ипак су сви добровољно изабрали енглески, да би могли да организују ефикасну администрацију и културни живот, па су у томе смислу опет начинили модел који постоји у Европи. Сви су прихватили један језик, самим тим и прихватање да се суштински претварају у Енглезе, а говоре да су Американци. Државни оквир им је био потребан да би се такав систем односа очувао. Према томе у тим се друштвима није постављало питање језика, владајуће културе, државних симбола итд. Све се променило када је услед пораста либералних идеја и посебно еманципације жена почела да пуца породица, да се умножава број развода, да се бракови склапају све касније, да би полако почели и да престају да се склапају, а као последица тога да се смањује број новорођене деце. Истовремено то је било праћено невероватним привредним развојем и огромним порастом стандарда, тако да су те земље почеле да осећају хроничан недостатак радне снаге. Она се могла наћи само у традиционалним културама прожетим сасвим друкчијим религијским системом. Тако да је та радна снага позивана и охрабривана да се досељава у до тада једноверске и једнонационалне државе, ту се мисли и на САД, јер је прихватањем енглеског језика практично и та земља стварала једну врсту енглеске нације. Међутим, људи који су дошли донели су своју религију, свој начин живота, обичаје и одбијају и да се претопа у домицилно становништво. А то тешко и могу јер се у великом броју случајева и расно разликују. Тада су почели да се рађају проблеми. У име слободе говора новодошљима је било дозвољено да пропагирају идеје које су рушиле саму суштину либералног поретка: равноправност полова, демократију, државне симболе и све остало. Домаћини су се нашли у чуду. С једне стране нису могли и не могу да се одрекну либералног друштва а са друге стране су схватили да ће либерално друштво послужити као оружје новодошљима да укину саму суштину либерализма и да уведу недемократске политичке облике. Због тога је рођена политичка коректност која је у име слободе вере, на пример, почела да лимитира слободу вере и да је дозвољава само у границама прихватљивог за домаћине. Али свако лимитирање слободе се, како смо рекли косило са самим појмом либералног друштва, па се кренуло у инжењеринг где се настоји васпитати народ да говори само оно што идеји опстанка заједнице одговара. Како је један од начина да заједница у условима мултикултуралности преживи био и да се много не таласа о посебностима, већ да се развијају неке нове заједничке вредности, то се схватило да се неке ствари морају ограничити зарад опстанка заједница.

Један од најзначајнијих фактора за опстанак заједница јесте изградња колективног духа који би одсликавао нову реалност. Државе постоје и то није могуће укинути, исто тако постоји и појам нације који се везује за државу. Нација има своју унутрашњу садржину, то је језик, заједничка

култура, систем вредности, заједничка историја, етничка блискост итд. У том смислу ако се гради заједница од оних који су већ изградили једну културу и на њој засновану нацију и оних који су новодошли а припадају другим културама и нацијама, онда је тешко у име испољавања националне посебности неговати заједништво, јер су врло често национални интереси оних који су домаћини и оних који су дошли дијаметрално супротни, па и непријатељски. На пример, у Француску су дошли многи магребски Арапи: Алжирци, Мароканци и Тунижани. Њих је нација домаћина држала у колонијалном положају захваљујући војној премоћи и вршила репресалије када су се колонизовани народи бунили против тог статуса. Исто тако Магребљани су пре колонизације вековима нападали француско бродовље у Средоземљу инспиришући се мржњом према Французима као хришћанима. Аустрија је своју историју вековима градила на одбрани од експанзионизма Османске царевине, а касније се ширила на њен рачун уз крваве ратове. Њена култура и историја су засноване на томе. Сада је у ту земљу пристигло много Турака за које је таква слика Аустрије и Аустријанаца непријатљска према свему што је османско а сада турско.

Неговање националне самобитности Француза значи глорификовање оних који су убијали Алжирце, а то не може да доживи одобравање од Алжираца настањених у Француској. За Турке је на пример Сулејман Величанствени који је са својом војском дошао испод Беча јунак а за Аустријанце крвник који хоће да пороби њихову земљу. Отимање Босне после Берлинског конгреса 1878. године за Османлије и босанске муслимане јесте долазак мрског непријатеља који им отима рођену земљу, итд. Све ово рађа страшне проблеме. Куда то може да оде види се из два примера које ћемо навести. У центру Брисела се налази споменик Готфриду де Бујонском (1060–1100. године). Готфрид је био први крсташки великаш који је ослободио Јерусалим од муслимана 1099. године у току првог крсташког рата. Према муслиманским хроникама ослобађање града од муслимана је праћено крвавим покољима. Према неким, наравно, преувеличаним хроникама, улицама Јерусалима је текло толико људске крви да је крсташким коњима стизала до сапи. Када знамо све ово, можемо да замислимо како на то могу да реагују Арапи којих је Брисел препун, када гледају да се слави човек који је таманио њихове претке. Зато није чудо што су почели прво стидљиво а онда све гласније да траже ревалоризацију историје па чак и уклањање споменика.

Други случај је из једног крими филма који говори о збивањима у Тексасу у другој половини 20. века. У један тексашки град се насељавају бројни Мексиканци. Необразовани су, странци. Живе тихо, пазећи се да их неко не примети. Временом се рађају њихова деца, стичу држављанство иду у школе и постају професори, инжењери, лекари... И шта се збива? У школи се учи историја према којој су Американци храбро бранили Тексас 1836. године у тврђави Аламо, који је опседао мексички генерал Санта Ана. Али сада амерички држављани млади Мексиканци и њихови професори нису хтели да прихвате ту причу јер је за њих Санта

Ана бранилац, а Дејви Крокет освајач. Сукоб ескалира дотле, да професори Мексиканци то неће да предају, а ђаци Мексиканци неће да уче. Школске власти након свега доносе „соломонско” решење да се та лекција избаци из програма. Ова два примера најбоље показују суштину и разлоге настанка овог текста.

Као резултат тога у интелектуалним центрима Запада се схвата да класична концепција национализма не може да омогући интеграцију новодошлих и тада се одлучује да се она измени. Тиме долазимо на саму суштину теме којом се овај текст бави. Одлучује се да се уместо националног грађански концепт у коме ће теме националног бити негативне, а да се валоризује нова, неетничка универзална култура. Појам класичне нације ту смета. Одлучује се да се изврши језички инжењеринг и да се промени значење појмова који третирају појам нације и етничког да би се превазишле националне различитости у име неког заједничког културног грађанског идеала.

Служећи се методом анализе садржаја показаћемо како су у франкофонским и англофонским земљама односно у француском и енглеском језику свесно мењана значења која имају појмови: патриотизам, национализам и шовинизам. Све то је рађено са циљем да се прикрије право значење и људи наведу да о овим категоријама мисле што негативније, да би се тако сама идеја етничког и нације учинила негативном. То је креаторима овог подухвата деловало као једини начин да се изгради мултикултурни модел и етничке нације ослобођено грађанско друштво.

Због тога ћемо узимати само франуско-француске и енглеско-енглеске речнике, дакле, речнике којим се Французи обраћају сами себи и Енглези сами себи. Показаћемо како су са временом поједини термини добијали сасвим супротна значења с намером да изазову политичке последице, тачније одбацавање нације и прихватање вредности цивилног мултикултурног друштва.

Ако узмемо на пример чувену француску енциклопедију Ларус из 1962. године када је француска колонија Алжир стекла независност, видећемо како је ова енциклопедија третира ове појмове. При томе морамо имати у виду да је издање за 1962. припремано раније за време док је Алжир још увек био француска територија за коју су гинули француски регрути. У одредници Алжир пише да се ради о „групи француских департмана северо-западне Африке” [Petit Larousse 1962]. Зато је веома занимљиво да видимо како један такав речник, односно енциклопедија, намењена Французима, третира појмове: патриотизам, национализам и шовинизам. У одредници патриотизам стоји да је то „љубав према отаџбини”. Сродан појам који се дефинише јесте појам патриоте. У Ларусу пише да је патриота онај „који воли своју отаџбину, и који се труди да јој буде од користи”. Како видимо, ако је Алжир део Француске, а у том тренутку то јесте, онда је он део отаџбине који треба волети и бранити ако је угрожен исто као и Париз. У исто време потребно је видети како Ларус дефинише појам национализам. У том тренутку под појмом национализам тамо пише „доктрина која се у основи позива на традицију

и тежње које су искључиво националне”. Ако анализирамо ова два појма види се да се патриотизму даје изузетно позитиван смисао. Он упућује на то да људи сматрају позитивним неговање патриотских ставова, као што је развијање љубави према отаџбини. Ако пак погледамо појам национализам, ту се напосто осећа тежња, покушај да се овај појам и његови следбеници читаоцу представе као заступници једног затвореног правца у третирању проблема заједнице, који не маре и не желе утицаје других. Али дефинитивно овај појам не садржи ниједну примисао, која би могла да упути на то да они који су заступници национализма не воле или поготову мрзе друге традиције и културе. А то је смисао који се данас све више даје појму национализма и кога стога прати негативно прихватање па се људи боје да то буду. У време о коме говоримо очигледно то није било тако.

Ако дефинитивно из појма национализам датог 1962. године, пре скоро 50 година, не можемо извући закључак да тадашњи националиста јесте неко ко мрзи друге нације, ваља нам се питати којим је термином представљана та суштина – мржња према другим нацијама. Уобичајено се та појава код нас назива појмом шовинизам. Већина људи који данас чују тај израз било у Србији било у свету немају ни најмању дилему да је реч о мржњи коју припадници једне нације испољавају према другој. Зато ћемо овде погледати шта Ларус из 1962. године вели о том појму. Посебно је важно истаћи да је појам шовинизам француски и да је настао у тој земљи и да најтачније значење појма треба тражити у француским изворима. Дуго се веровало да је шовинизам добио име по човеку који је стварно постојао и који се звао Николас Шовен. То је име је ушло и у литературу. Алфонс Доде чувени француски писац је написао и једну приповетку која се зове „Шовенова смрт”. Али упркос томе веровању према истраживањима једног француског колеге утврђено је да је Николас Шовен ипак митска личност [Риумеге 1993]. У поменутом Ларусу из 1962. године стоји под појмом шовинизам „Искључиви патриотизам”, а под појмом шовиниста пише „Ко има, или ко испољава искрено али слепо дивљење за своју отаџбину”. Ако приступимо најелементарнијој језичкој анализи смисла, овај појам 1962. године нема и дефинитивно не може означавати некога ко мрзи друге нације. Онај ко испољава дивљење, па макар и слепо према својој отаџбини уопште не мора да мрзи друге, који то дивљење не испољавају. Мржња према другим нацијама не произилази из појма шовинизам. Јасно је да слепо дивљење може да доведе до непријатељства према онима који су критични, макар и добронамерно према отаџбини шовинисте, али странце који су индиферентни према тој отаџбини шовиниста дефинитивно нема разлога да мрзи. Штавише, ако појам шовинизам и може да има неку неприхватљиву црту јер упућује на нешто што је претерано, то ипак није мржња према другима.

Ако, с друге стране, узмемо у руке чувени сада већ стари *Лексикон сѝраних речи и израза* Милана Вујаклије из 1955. године и погледамо шта под појмом шовинизам стоји видећемо следеће „(chauvinisme) Политички правац у Француској који је хтео да стару славу француског

оружја, из Првог царства, пошто пото поврати; распаљивање националне мржње, проповедање националне искључивости”. Шта овде видимо? Видимо да Вујаклија сам каже да је израз француски. Ако погледамо Ларус који је настао 7 година после Вујаклијине смрти (1955), јасно нам је да је он своје информације морао црпети из таквих приручника какав је поменути Ларус, а тамо како видимо, никако не стоји да је шовинизам проповедање националне мржње. Дакле, Вујаклија је руковођен притиском средине развио значење тога појма и дао му смисао који он у Ларусу, у време када је он стварао Лексикон није имао. Поготову што је он користио старија издања будући да је умро седам година раније, него наш извор. Дефинитивно то је најпластичнији пример језичког инжењеринга у циљу остваривања политичких циљева. При томе је постојао термин којим се на веома развијеном француском језику могла изразити мржња према странцима. Тај појам је ксенофобија. У том Ларусу из 1962. године под овим појмом стоји: „мржња према странцима”. Према томе чему нови израз, који притом лишава Французе и све остале онога што је до тада означавао појам шовиниста?

Али 1962. година је прошла и француски колонијални систем се срушио. Границе отаџбине су се ограничиле на метрополу и неколико површином малих департмана какви су Мартиник и Гваделупе у Антилима или Нова Каледонија дубоко на Пацифику у Меланезији. У исто време у Француску се слила маса имиграната из бивших колонија, за које појам националне културе, историје и језика није исто што и за домицилно становништво. Чак је како смо већ рекли много тога што је за Французе суштина нације за ове новодошле равно најтежим стварима. То се види и осећа свуда у Француској. Треба само посетити студентске ресторане који спремају халал храну, дакле храну према исламским прописима и погледати фотографије које су тамо излепљене. Међу њима фигурирају људи какви су Абдел Кадер, који је био борац који је ратовао против Француских колонизатора. За Французе он је био разбојник и убица, а за алжирске и све остале Арапе и муслимане борац за слободу чије жртве, које нико не крије нису биле недужне. Сваки од студената Алжираца и муслимана, који се храни у том ресторану ће на констатацију да је Абдел Кадер убијао Французе, палио њихове куће и чији су војници силовали Францускиње, рећи да је то тачно. А онда ће питати а шта је друго и могао да ради, јер шта су ти масакрирани француски колонисти и силоване Францускиње тражили у Алжиру?

Ради интеграције ових људи морала се мењати реторика и стварати нови концепт нације. Овај нови концепт није могао да негује старе идеје о нацији и национализму, како смо већ рекли. Зато погледајмо шта о томе говоре каснија издања Ларуса. У малом џепном речнику Ларус из 1979. године, дакле 17 година касније, појмови патриотизам, патриота и патриотски задржавају исто значење као и у издању из 1962. године. Објашњење се углавном своди на то да је патриота онај ко воли своју отаџбину [Larousee de poche 1979]. Појам национализам се преводи као „давање предности ономе што је везано за нацију којој се припада и по-

литички систем заснован на њој”. Како видимо и овакво објашњавање појма национализма није негативно. Напротив, могло би се протумачити као позитивно. Јер ако се већ размишља у националним категоријама било би нелогично давати предност некој другој нацији него својој. И на крају остаје да видимо како се дефинише појам шовиниста и шовинизам. За шовинисту се вели да је то „фанатични патриота” а за шовинизам се каже да је то „претерани патриотизам”. Дефинитивно је јасно да се и тада 24 године после смрти Вујаклије из појма шовинизам, онако како га представља Ларус не може закључити да је реч о мржњи према другим народима. Мада се мора признати да се појам који прати реч патриота *outré*, и што у основи значи претерани, може превести и као нешто што је недостојно и што изазива љутњу. То је дефинитивно наглашеније негативно значење него оно које је дато у Ларусу из 1962 године. Али ипак како смо рекли нема ни говора да Ларус дозвољава да се појам шовинизам преведе као мржња према другим нацијама.

Мали илустровани Ларус из 1988. године [Petit Larousse illustre 1988] у великом делу подржава ставове два претходна издања али се у нечему и разликује. Појам патриотизам се дефинише као: „који воли своју отаџбину и који се труди да јој служи”. Дакле ово је позитивно и пожељно одређење које се наставља као у претходним издањима. Под појмом национализам подразумева се „доктрина која се заснива на слављењу идеје отаџбине или нације. Политички покрет појединаца који имају свест да треба да створе националну заједницу због језичких и културних веза које их уједињују”. Видимо да је и појам национализам изузетно позитиван 1988. године.

Али зато ако се погледа појам шовинизам онда се види да се свесно тој речи даје друкчије значење које читаоца наводи на негативан став према њему. О томе стоји „... онај ко се искључиво диви својој земљи, ратоборни патриотизам”. Ту видимо битну разлику у односу на ранија тумачења. Онај ко је ратоборан ко позиван на рат не може бити позитиван. Али чак ни овде се не говори да је та ратоборност заснована на неоправданој мржњи према другим нацијама, јер ратоборност колико год била непожељна некада може бити и потребна. Људи које без разлога нападају морају бити ратоборни. Дужни смо да поновимо, да ни 33 године после Вујаклијине смрти, појам шовинизам тамо где је настао, не значи оно што Вујаклија вели да значи. Једино се појам ксенофобија опет дефинише као непријатељство према странцима, без икакве одреднице да ли за то има основа или не.

Види се да се врши језички инжењеринг са циљем да се давањем одређеног значења речи шовинизам изазову последице код онога ко то чита. Колико се језички инжењеринг врши са циљем изазивања свесних политичких последица види се из једног другог веома познатог француског речника *Робер микро њош* [Robert micro poche 1986]. У овом речнику се појам патриота одређује такође позитивно као „особа која воли своју отаџбину и служи јој са оданашћу”. Али се у овом речнику појму национализам даје друкчије значење него у Ларусу који је две године

млађи. Тамо стоји „Усхићеност националним осећањем, страсна везаност за нацију која понекад иде до ксенофобије и жељи за изоловањем”. Јасно се овде појам национализам одређује двоструко. Ово до сада како смо видели није био случај. У првом делу се томе појму даје прихватљиво значење али се истиче да оно може да изазове и врло негативно осећање према странцима које може бити и мржња. Тиме се читалац Микро Робера и читалац Пти Ларуса сасвим друкчије обавештавају шта би појам национализам могао да значи. Онај ко чита Ларус би то прихватио као нешто што је прихватљиво, али би читалац Микро Робера ту видео негативно и непожељно понашање. Колико се иде далеко у мењању значења речи види се у дефинисању појма шовинизам. Тамо стоји „Национализам, патриотизам искључиви и агресивни”. Врло очигледна тежња да се не само шовинизам представи као негативна појава већ да се исти такав третман да чак и патриотизму коме се у основном значењу даје позитивна и пожељна суштина.

После француских речника обратићемо се енглеским да видимо какав је тамо третман ових термина. Ако узмемо Оксфордов речник из 1955. године [The Advanced Learner's Dictionary of Current English 1955] видећемо да је патриота „онај ко показује велику љубав према својој земљи”. Дакле овом појму се даје веома позитивно значење. Ако погледамо како тај исти речник третира сродан му појам национализма налазимо ово значење: „снажан однос према својој земљи која се испољава као жудња за њен успех и величину често на штету других (обично слабијих) земаља”. Како видимо овде се још 1955. године, пре више од 50 година национализму придаје и врло негативна компонента, јер онај ко жели успех својој земљи на штету других, још ако су слабији не може бити ништа друго него подлац. И то подлац у најмању руку, а епитет подлог човека нико не жели да има. Зато ће се сви који прочитају овакво тумачење појма националист, стидети ако их неко назове националистом. Тиме се види да они који су читали овај енглески речник имају сасвим друкчије поимање појма од других који су значење те речи налазили у француским речницима. Ако упоредимо ове поруке и објашњења с другим речницима исто тако угледних издавача с англофонског подручја као на пример Сажети Вебстеров речник из 1987. године [New Concise Webster Dictionary 1987], значи 22 године млађи приручник, видећемо да се појам патриотизма дефинише слично: „верност својој земљи, национална лојалност”. Ово одређење је слично као у Оксфордском речнику, али се зато појам национализам дефинише друкчије и шаље друкчију поруку. Под тим појмом се подразумева „оданост својој земљи, подршка националној независности, политика која брани државно власништво и контролу над индустријом”, једно сасвим позитивно одређење. Подсетимо се да је горе показано да оксфордски речник даје друкчије објашњење и каже да национализам често показује тежњу да величину своје земље оствари на штету других и то слабијих. Јасно је да ће свако ко је прочитао објашњење које даје оксфордски речник осетити зазор па и непријатељство према неком ко је националиста, а онај ко објашњење

узме из Вебстера то осећање не може да добије. Анализу Вебстеровог речника завршићемо објашњењем значења појма шовинизам. Под појмом шовинист пише „неко ко је прекомерно искључив и често ратоборан у веровању у сопствену супериорност”. Дефинитивно је јасно да ово одређење није позитивно. Неко ко је спреман да ратује због вере у своју супериорност не може бити позитивно оцењен. Али то опет не значи да је он по сваку цену непријатељски расположен према другим нацијама односно да их мрзи по сваку цену. А то је значење које се шовинизму данас искључиво придаје. Посебно је важно да се види колико је то карактеристичан пример језичког инжењеринга у служби политичких циљева, овде идеје цивилног друштва. Карактеристичан зато што се види да Оксфордски речник из 1955. године даје негативније тумачење национализма него што је Вебстерово тумачење појма шовинист. Ако човек мора да бира, увек ће пре прихватити да буде шовиниста према смислу које томе појму даје Вебстеров речник, него да буде националиста према тумачењу које даје Оксфорд из 1955.

Поређења ради погледаћемо како ове термине третира и много млађи кембрички речник из 2002. године [Cambridge Learner's Dictionary 2002]. Он такође одсликава нове потребе које се лексикографима намећу и терају их да дају објашњења која су тренутно потребна. Појам патриота се дефинише на исти начин као у ранијим речницима: „неко ко воли своју земљу и поносан је на њу”. Врло је важно да се појам национализма дефинише позитивно: „1. осећање поноса због своје земље, 2. веровање да одређено подручје треба да има своју сопствену владу, велшки национализам”. Дакле и овде се види да се појам национализам који даје кембрички речник из 2002. године супротставља објашњењу појма национализам на који нас наводи оксфордски речник и то 47 година раније. Очигледно да су они који су уређивали ова два речника имали сасвим другачије намере и желели да својим читаоцима у главу усаде своја виђења национализма која само могу да збуне и изазову конфликте код читалаца. Ако се подсетимо да и Вебстеров речник даје слично објашњење као и кембрички, можемо закључити да се две интелектуалне струје у оквиру англофонског говорног подручја боре да читаоцима наметну своје идеје, које ће имати знатне политичке последице.

Посебно је важно да покажемо како се третира појам шовинизам. При томе морамо да подсетимо да је то француски појам и да је свако значење које је различито од француског продукт потреба те средине. Веома је важно да поменути оксфордски речник уопште не садржи појам шовинизам нити га анализира. А кад се боље размисли нема ни потребе за тим јер самом појму национализам даје значење које иначе дају појму шовинизма, да је то негативна карактеристика. Самим тим појам шовинизам губи смисао. У кембричком речнику под одредницом шовинист стоји: „1. (такође мушки шовинист) човек који верује да су мушкарци бољи или важнији од жена 2. неко ко верује да је његова земља или раса боља или важнија од неке друге земље или расе”. Ово је веома важно објашњење с веома важном разликом у односу на претходна објашњења

појма шовинизам. Прво, види се да основно тумачење појма уопште не размишља у националним категоријама већ говори о односима међу половима, а добро знамо да у пракси при помену овога појма људи најпре мисле на односе међу народима. Друго, чак и друго објашњење појма шовинизам, ако се концентрише на део који говори да неко верује да је његова држава важнија од друге, није негативно. Јер зар није логично да су САД или Кина важније од Тувалија. Само безвезна и у крајњој инстанци веома штетна хипокризија би могла да негира да су ове две земље у сваком погледу важније за свет од Тувалија. Што нормално не значи да су грађани САД као појединци вреднији од становника Тувалија, тј. да су паметнији, чистији, лепши и све остало. Када се искључе такве ствари које су заиста недопустиве јасно је да се о важности САД и Тувалија не може ни расправљати. Видимо да се и тај појам шовинизам овде може у неким елементима прихватити као легитиман. Ако све то упоредимо с појмом шовинизам који даје чувена Енциклопедија друштвених наука, познатог издавача Макмилана из Њујорка и то 43 година пре него што је објављен кембрички речник видећемо најкарактеристичнији пример језичког инжењеринга у служби мултикултурног друштва [Encyclopedia of Social Sciences, Macmillan 1959]. Тамо под одредницом шовинизам стоји: „то је снажна потреба за неограниченим и насилним ширењем државе”. Ако погледамо све оно што појам шовинизма од почетка укључује, и то не само изворно француско значење, него и енглеско укључујући посебно последње кембричко, видећемо да се Макмиланов појам шовинизма разликује од свих других значење. Овде се не говори само о националној мржњи коју шовинисти могу да осећају према другим нацијама, како нам објашњава Вујаклија, него се говори и како је то идеологија која тежи да насилно прошири границе своје државе. А то је изједначавање појма шовинизам с најгрубљом формом експанзионизма на штету других. То је одлика нацизма.

Више је него јасно да то није било значење које су Французи хтели да дају појму шовинизам а ни огромна већина модерних енглеских речника. Једини закључак је да је то био покушај да се код читалаца изазове свесна порука која би каштиговала свакога коме се залепи тај епитет. Све с намером да се свако ко може бити шовиниста у изворном смислу, дакле ко претерано и можда смешно глорификује свој народ, али што није за кривично гоњење, сада може хапсити и осудити, јер хушка на рат.

Али онима који се служе језичким инжењерингом да би остварили политичке циљеве, у овом случају циљеве цивилног друштва, није било довољно што су појму шовинизам дали прешироко значење. Њима је и сам појам нације опасан и они на све могуће начине настоје да га оцрне верујући да ће тако начинити претпоставке за изградњу неког цивилног друштва које ће етничку нацију сасвим занемарити па и укинути. Због тога се кренуло у нападе на појам национализам. Он се како видимо још опире, бар према речницима које смо навели. Али се у јавности о националистима говори све оштрије тако да се људи боје да се таквима искажу, чак и кад под тим подразумевају све најпозитивније и не мрзе друге због тога што воле своју нацију. Стога су људи који желе да изра-

зе поштовање и љубав за нацију почели да избегавају појам националиста, јер већ упућује на негативно и неприхватљиво одређење. Да би ипак заштитили своје право да буду и национални ти људи су почели да користе термин патриота. А он још увек има свуда позитивно одређење. Тада су они који желе да нацију што пре униште кренули у оштру кампању да се и појам патриотизам што више оцрни и да практично било каква љубав за нацију буде проглашена друштвеним злом. Као карактеристичан пример таквог понашања наводимо текст књижевника Мирка Ковача у коме говори да је патриотизам једнак садомазохизму [2006: 38]. Колика је жеља у главама неких људи да нација нестане, и то прво њихова сопствена, као да њихова жеља може нацију уништити, види се из дела тога текста: „Не знам јесам ли те вечери на Дедињу био посебно наклоњен Црњанском, али ми се допао његов начин приповиједања, његов акценат, чак и његов глас који је за многе био одбојан. Кад сам нешто лијепо рекао о његову акценту, он је узвратио како је у пријашњем животу био Мађар и како најчешће сања на мађарском. 'Камо среће да сте и у овом животу остали Мађар', рекао сам вјерујући да ће му то годити, ако већ сања на мађарском, а тада су Џацић и Таса гракнули на мене...” [Ковач 2006: 38].

Ово најбоље показује куда се иде. Кренуло се у жестоке нападе на појам патриотизам типа поменутог. Али све има своје границе и ништа не може да иде ван природних токова који су једини могући. Последња збивања у Европи где је идеја мултикултурализма рођена посебно су то показала. Европски лидери су почели да схватају да је мултикултурализам, овако како га они схватају, ипак немогућ и да се идеја нације мора рехабилитовати. Изразила су то три представника најзначајнијих нација Европе: Немачке, Француске и Велике Британије. Рекли су углавном исто па ћемо овде само цитирати оно што је казала Ангела Меркел канцелар Немачке: „Покушаји да се у Немачкој изгради мултикултурно друштво су потпуно пропали.”² Она је рекла да „такозвани мулти-култи концепт, где људи живе једни поред других није функционисао и да имигранти морају да учине више да би се интегрисали. Нарочито да науче немачки”³.

* * *

Више је него јасно да су у покушајима изградње цивилног друштва његови идеолози покушали да убрзају процесе и у том смислу се служе и језичким инжењерингом. Али језички инжењеринг јесте силовање стварности која се одупрла на врло одлучан начин. Отуда овакве реакције водећих политичара Европе који су на власт дошли управо негујући идеју цивилног друштва односно мултикултурног, јер без мултикултурализма цивилно друштво није могуће. Тиме се јасно види да од идеје за коју се залагао Џон Стјуарт Мил нема ништа и да су водећи идеолози садашње Европе радили супротно идејама Мила у циљу очувања једног тешко одрживог концепта, који се сада полако модификује.

² <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (доступан 1.3.2011)

³ <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (доступан 1.3.2011)

Али то уопште не значи да мултикултурни свет није могућ. Напротив, не само да је могућ него је и насушна потреба да би се одржао светски мир. Али он се не може градити силовањем стварности, већ на сасвим друкчији начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Бајтал, Есад. *Цивилно друштво – промоција дијалога*. Сарајево: 2009.
- Јевтић, Мирољуб. *Political Science and Religion. Политикологија религије*. Београд: св. 1 (2007): 59–69.
- Јевтић, Мирољуб. *Religion and Relations between Genders. Политикологија религије*. Београд: св. 1 (2008): 145–157.
- Кин, Џон. *Цивилно друштво: старије слике, нове визије*. Београд: Филип Вишњић, 2003.
- Ковач, Мирко. Патриотизам је садомазохизам, *Ферал Трибуна*. 28. 4. 2006: 38.
- Вежован, Гојко. *Civilno društvo*. Zagreb: Globus, 2005.
- Cambridge Learner's Dictionary*. Cambridge: UP, 2002.
- Encyclopedia of Social Sciences*, New York: Macmillan, 1959.
- Larousse de poche*, Paris: Librairie Larousse, 1979.
- Maruyama, Tetsuo. *Toward the Universal Ethics and Values in the Age of Globalization: with Reference to Japanese Religions Compared to Modern Rationalism, Политикологија религије*. Београд: св. 2 (2008): 165–182.
- Mill, John Stewart. *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*, London: 1960.
- New Concise Webster Dictionary*. New York: revised edition, 1987.
- Ozzano, Luca. *Religious Fundamentalism and Democracy, Политикологија религије*. Београд: св. 1 (2009): 127–153.
- Petit Larousse*. Paris: 1962.
- Petit Larousse illustre*. Paris: 1988.
- Puymège, de Gérard. *Chauvin, le soldat-laboureur. Contribution à l'étude des nationalismes*. Paris: Bibliothèque des Histoires, NRF Gallimard, 1993.
- Rex, John. *Secular Substitutes for Religion in the Modern World, Политикологија религије*. Београд: св. 1 (2007): 3–10.
- Robert micro poche, Dictionnaire du française primordial*. Paris: 1986.
- The Advanced Learner's Dictionary of Current English*. London: Oxford UP, Geoffrey Cambridge, 1955.
- Warrak, Ibn. *Pourquoi je ne suis pas musulman*, Lausanne: L' Age d' Homme, 1999.

LANGUAGE ENGINEERING IN THE SERVICE OF CIVIL SOCIETY

by

Miroљub Jevtić

SUMMARY. The idea of civil society encountered the difficulties when realized that religious and cultural image of countries that are inspired by this ideology has become complex. That why the ideologues of this project concluded that the idea of nation, religion, history and culture should be rearranged in order to create a common culture. In this sense, it became clear that the current understanding of patriotism, nation, nationalism, chauvinism ... have to be changed in order to promote new meaning of those words with goal to create new society.

KEY WORDS: Civil society, nationalism, patriotism, chauvinism, language engineering

Борис Милосављевић

ЈЕДИНСТВО ДРЖАВЕ, ВЛАСТИ И ПРАВА У ПРАВНО-ПОЛИТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

САЖЕТАК: У раду се разматра Јовановићева гледиште о јединству државе, права и власти. Држава настаје из друштва, колективним чином стварања, а не уговором слободних појединаца. Пошто појам права подразумева да неко гарантује спровођење права, дакле, принуду, право је нераздвојиво од државне силе која је гарант његове обавезности. Без државе човек не би био слободан, јер је слободан само ако је ту држава да га штити од приватних насиља. Јовановић наглашава да држава јесте сила, али уређена сила, чија је алтернатива неуређена хаотична сила. У раду се показује да је разумевање теорије јединства државе, права и власти кључно за схватање специфичности Јовановићеве политичке и правне филозофије и његове критике теорије природних права и друштвеног уговора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: држава, право, власт, слобода, природно право

ДРУШТВО И ДРЖАВА

У уводу у своје капитално дело, *Државу*,¹ Јовановић најпре разматра однос државе и друштва.² Посредовањем државе и друштва он покушава да избегне извођење чисто правног система, „чисту спекулативност”, без односа према стварности.³ За Јовановића је очигледно да друштво-

¹ Средиште мисли Слободана Јовановића је теорија државе која повезује његово целокупно дело у један јединствен системски оквир. Због тога су сва питања којима се бавио у ближој или даљој вези с његовом теоријом државе. Јовановић је књигу о држави објавио четири пута: *Основи њравне теорије о држави*, Београд: Доситије Обрадовић, 1906; *О држави, основи једне њравне теорије*, друго прерађено и проширено издање, Београд: Геца Кон, 1914; *О држави, основи једне њравне теорије*, треће прегледано и допуњено издање, Београд: Геца Кон, 1922; *Држава* 1–2. *Сабрана дела* 13, 14, Београд: Геца Кон, 1936. Последње Јовановићево издање *Државе* из 1936. поново је објављено 1991. године у: *Сабрана дела* 8, ур. Р. Самарџић, Ж. Стојковић, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991.

² Француски политички теоретичари, посебно након Русоа, углавном су видели државу као друштво и идентификовали појмове нације и народа с појмом друштва. Блунчли (J. K. Bluntschli) наглашава да деветнаестовековна немачка политичка теорија прави јасну разлику између ових појмова [Bluntschli 1895: 99].

³ Јовановић овде следи Блунчлијеву критику гледишта према, којој се опште учење о држави и посебно теорија јавног права често сматрају производом чисте спекулације и покушавају да се дедукују путем чисто логичких закључака из спекулативног погледа на

но стање историјски претходи државном, јер се с разлогом може претпоставити да је човек пре постанка државе живео у већим или мањим друштвеним групама, као што су породица, братство, племе [Јовановић: 1990а, 51]. И држава и друштво су људске заједнице засноване на односу између појединаца, који може бити унутрашњи или спољашњи, или истовремено и унутрашњи и спољашњи: „Има заједница које су чисто унутрашње; има других где је унутрашње јединство добило спољашњег израза” [Јовановић 1990а: 14].

Насупрот чисто унутрашњим заједницама (породица), држава је спољашња заједница, зато што она регулише спољашњи живот појединца. Она се разликује од других заједница, у којима такође постоје општа правила, по томе што у држави постоји једна власт која наређује спровођење тих правила: „Таква власт не постоји ни у једној другој заједници. У другим заједницама могу се поставити правила као и у држави, али та правила, ма како се императивно схватила, остају правила која појединац врши из властитог осећања дужности. Њихов је ауторитет чисто моралан” [Јовановић 1990а: 14]. За разлику од њих, држава је заједница у којој власт заповеда појединцима да се понашају према правилима, без обзира на њихова унутрашња осећања и намеће правила силом једног спољашњег ауторитета. Држава и друштво се разликују као спољашња и унутрашња заједница, али држава није искључиво спољашња заједница, јер није немогуће да општа државна правила изражавају и заједничку свест њеног народа: „То је био увек случај на ранијим ступњевима државног развика, кад је право постојало путем обичаја, и кад се улога државне власти сводила на то, да брани та правила која је заједничка свест спонтано створила; у то време држава је била и спољашња и унутрашња заједница. И данас још, тешко би било замислити једну државу сасвим лишену духовног јединства” [Јовановић 1990а: 15]. Према Јовановићу, држава представља једну ширу, сложену групу, састављену од ужих, односно мањих група, које су ближе, „интимније”, заједнице од државе, али не обухватају све чланове државе. Ове друштвене групе налазе се у сталном ривалству, јер иако су на општијем нивоу интереси свих чланова државе подударни, на посебном нивоу, они су супротни, због чега се у држави „осећају две снаге од којих свака у другом правцу дејствује: једна која спаја, и једна која раздваја, – и њена унутрашња равнотежа резултат је дејствовања тих двеју снага”. Ове снаге Јовановић [1990а: 18–19] назива „средотежном”, тј. центрипеталном и „средобежном”, односно центрифугалном силом.

СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ

Јовановић наглашава да је порекло државе у рату, као и да ратови пресудно утичу на живот државе и трансформације кроз које она у својој

свет. Блунчли указује на то да је тако дошло до многих система природног или филозофског јавног права који су подједнако удаљени од позитивног и историјског права. Наглашава да држава мора да буде филозофски схваћена као и историјски [Bluntschli 1895: 99].

историји пролази. Човек је имао егзистенцијалну потребу да се организује да би сачувао живот и одбранио себе и своју природну друштвену групу. За Јовановића држава настаје из друштва, колективним чином стварања, полуинстинктивно и полусвесно, тј. и нагонски и вештачки, у борби на живот и смрт. Организација за борбу је у основи војна организација, због чега, према Јовановићу [1991a: 401], држава настаје самопотчињавањем групе људи војној организацији. Војна организација је хијерархијска власт, а од ње настаје држава: „Људи су хтели да организују једну војску, па су, тако рећи преко очекивања, добили једну државу” [Јовановић 1990a: 38; Павковић 2008: 97]⁴. Према Јовановићу, пресудно за настанак државе није било покоравање једног племена од стране другог племена, већ самопотчињавање племена војној дисциплини. За појаву државне власти није нужно да јаче племе потчини слабије племе, већ је довољно да се једно племе или скуп племена подвргне војној организацији [Јовановић, 1990a 36; 1991c 292].

Пошто се држава ствара у рату и због рата, војна организација заувек остаје њена најважнија карактеристика: „Ипак, ма колико се њени задаци у току времена множили и развијали, држава остаје у основи војна установа. То се види најбоље по том, што би се у крајњем случају држава могла одрећи и своје правне и своје културне мисије, а не би се могла одрећи своје војне мисије.” [Јовановић 1990a: 38]. Јовановић наглашава да држава неће угрозити свој опстанак ако запостави изградњу саобраћајница, или се одрекне свог правног задатка. У првом случају напредак би био успорен, а у другом угрожена лична имовинска безбедност. Међутим, ако би се држава одрекла „војне мисије”, она више не би била више сигурна ни за сопствену егзистенцију, јер би је, разоружану, суседне државе освојиле и распарчале: „Војна је мисија основна, историјски најстарија мисија државе, на коју су се остале мисије тек у току времена накалемиле. Ова констатација могла би бити једна врста посредног доказа, да је држава доиста постала из рата.” [Јовановић 1990a: 38–39]⁵.

Да је рат претходио држави, подразумева и Хобс (Т. Hobbes), који претпоставља природно стање у коме су људи живели као појединци

⁴ Јовановић [1991b: 398], између осталог, указује на Бешхотово (W. Bagehot) гледиште [Бешхот 1903: 69, 74], као и на Гумпловицеву социјал-дарвинистичку теорију [L. Gumpłowicz 1902]. Наглашава да Марксова (K. Marx) мисао да је држава последица класне борбе и да помоћу државне власти господарска класа организује експлоатисање потчињене класе, није довољна за теорију државе. Енглес (F. Engels) је на основу истраживања америчког антрополога Моргана [L. H. Morgan] дао марксистичко објашњење настанка државе. Јовановић [1991c: 292] указује на то да Кауцки (K. Kautsky) није прихватио Енгелсову теорију, већ да је његово мишљење ближе Гумпловицевој и Опенхајмеровој (F. Oppenheimer) идеји да је држава постала услед покоравања једног племена од стране другог племена. Према Јовановићу, теорија Кауца разликује се од уобичајених социјалистичких теорија о настанку државе по томе што је он ублажио стару социјалистичку тезу о претежности економије над политиком.

⁵ Јовановић је мишљења да без рата и војске нема објашњења разлога за специфичност државе. Хинсли, на пример, [2001: 27] наглашава да је при стварању државе реч о „скоку”, али не даје разлог за тај скок. Према њему као да је разлог стварања државе била идеја о суверености, која се развила након успона државних облика, а можда би се могла одредити и као „воља за моћ”.

без власти, у непрестаном рату свих против свих: „очигледно је да људи, док живе без једне заједничке власти која их све држи у страху, живе у оном стању које се назива рат, и то такав рат у коме је сваки човек против сваког човека” [Хобс 1991: 136]. За разлику од Хобса, Јовановић је мишљења да рат који претходи настанку државе, није рат свих појединаца против свих појединаца, већ међусобни рат друштвених група. Он следи Беџхотово (W. Vagehot) гледиште, према коме се може тврдити да борба за опстанак влада „у односима између људи, али да се ту не бори човек са човеком, већ група с групом” [Јовановић 1991b: 398]. За Јовановића је неприхватљиво подразумевати да код људи влада само егоизам и да не постоје никаква осећања која их држе у заједници. Кад би човек био искључиво недруштвено биће, нејасно би било како је успео да створи државу, а још мање јасно како успева да је одржи: „Хобсу се може учинити једна основна замерка. Он узима као да код људи не би постојала никаква социјална осећања која би их спајала, него само егоистички апетити који би их раздвајали.” [Јовановић 1990a: 46]. Насупрот Хобсовом мишљењу, Јовановић сматра да човек у стању пред настанак државе није усамљени егоистични појединац, већ део друштвене групе у којој је рођен: „Њој [држави] су претходиле извесне природне заједнице, као племе и породица, чији су чланови били везани између себе крвном везом, као потомци истих предака” [Јовановић 1990a: 33]. Дакле, одређене друштвене групе које имају своје заједничке интересе, претходе стварању државе. Да би људи могли да живе у друштвеним заједницама, осим егоистичког порива, мора постојати и склоност ка међусобној сарадњи.

Иако критикује премису према којој су људи потпуно недруштвени, Јовановић сматра да је закључак Хобсове теорије у правном погледу исправан: „По Хобсу, заједнички живот међу људима могућан је само у држави и посредством државе” [Јовановић 1990a: 46]. Ако изрека да је човек човеку вук има важење аксиома, потребно је предузети најоштрије мере да се спрече међусобни сукоби. Из овог почетног Хобсовог [1991: 211] становишта произлази неопходност јаке државне власти, која би својом силом спречавала сукобе и одржавала стабилност: „суверена власт, било да се налази код једног човека као у монархији или код извесног скупа људи као у народним или аристократским државама [је] велика, колико је само могуће замислити да је људи великом учине”. Јовановић наглашава да је Хобсово учење теорија државног апсолутизма коју, иако је и то могуће, не треба истовремено сматрати и теоријом владарског апсолутизма: „био суверен један човек или једна скупштина, он мора бити свемоћан. Хобс [1991: 45] сматра да је држава једна вештачка личност, која своје јединство може сачувати само тако, ако буде имала једног јединог представника, био то један човек или једна скупштина”. Схватање државе као вештачке личности или вештачке заједнице, подразумева да она, за разлику од природне заједнице, односно друштвене групе која је претходила држави, не повезује своје чланове природно, тј. породично, као потомке истих предака, већ као поданике исте власти, које уместо крвне, спаја правна веза. То не значи да једно искључује друго, већ подра-

зумева разлику која постоји у различитим принципима, на основу којих долази до повезивања.

Према Јовановићу, држава настаје у рату, у борби одређене друштвене групе за свој опстанак. Да би племе могло да се одбрани, или да потчини неко друго племе, оно је морало да се подвргне војној организацији. Војна организација у којој влада принцип личне способности заповедника, а не породичног старешинства, који иначе могу, али не морају да се покlope, основа је државне власти и почетак државе [Јовановић 1990а: 36]. Држава не настаје због спречавања индивидуалистичке борбе појединаца једних против других, нити као споразум који претходи уговору природно разумних и добрих појединаца, већ се она ствара у самој егзистенцијалној борби на живот и смрт одређене друштвене заједнице. Иако је најважнији сам почетак, стварање државе није само чин који се једном догодио, већ генерације поданика једне државе дају своје доприносе њеном развоју. Као и појединци, и државе имају свој век трајања – почетак, важне промене и крај. Оне су дуговечније од појединаца којима изгледају као богови, али за разлику од бесмртног Бога, држава је, према Хобсовој [1991: 180] метафори, „смртни бог”.

Пошто се државе посредују с друштвом, тј. народом одређене државе, оне имају, исто као и појединци, и своје карактере и разликују се између себе. Јовановић је, у ствари, сагласан с Берковим гледиштем да је оснивање државе заједнички чин једне друштвене групе: „Држава постаје једним актом колективног стварања, који извире из непроницљивих психичких дубина” [Јовановић 1990b: 211]. Развој заједнице каква је држава, појединци нису у могућности да сагледају у његовој целини, јер држава траје дуже него појединац и принцип постојања налази више у сопственој традицији, него у тренутној вољи својих чланова. Држава је историјска заједница која постоји не само због садашњих, већ и због будућих генерација. Берк наглашава да се о држави може говорити и као о уговору, али не између појединаца, како мисле контрактуалисти, већ између нараштаја, пошто је држава „својина живих, мртвих и још нерођених”. Јовановић указује на то да је Берково схватање настанка државе било новина у осамнаестом веку, јер је до тада и у Енглеској и у Француској владајуће схватање државе било индивидуалистичко и рационалистичко.

Хобсово схватање настанка државе је индивидуалистичко, као што је то случај и с Русоовим гледиштем, иако се те две теорије потпуно разликују. За Хобса је природни човек пре настанка државе дивља животиња, „вук”, а за Русоа племенито природно биће [Русо 1993: 158], обдарено снагом јасног рационалног закључивања [Јовановић 1991d 177]. Јовановић следи Берково мишљење, према коме је настанак државе колективни чин заједнице, који се не може рационално објаснити у свим појединостима. Ни управљање државом, тј. државништво или политика, није искључиво рационална делатност, како се то мислило у време просветитељства. Политика се не може разумом обухватити као техника, јер је она искуствена наука која је нераскидиво повезана с моралним

особинама [Burke 2001: 220]. У наслеђу, у институцијама, преноси се политичка мудрост претходних нараштаја, као карактер и судбина једног народа [Јовановић 1990b: 211].

Иако Јовановић не прихвата целокупно Берково учење, он се слаже с гледиштем да колективни стваралачки дух који је створио државу, не може бити замењен индивидуалистичким рационализмом. Како постанак државе, тако и њена историја и судбина, зависе од унутрашњих енергија и временом изграђеног моралног карактера [Јовановић 1990b: 211].

ВЛАСТ И ПРАВО

Пошто је организовање државе за једну групу било питање борбе за опстанак, питање живота или смрти, Јовановић наглашава да стварање државе није било питање слободног избора. Држава је настала у борби за опстанак, нагонски, али и свесно, јер су је људи организовали. Јовановић сматра да ако се под „природним начином” подразумева инстинктивна активност, а под „вештачким начином”, свестан начин рада, онда је држава настала мешовитим начином. Стварање државе је, дакле, у својој суштини, с једне стране, полуинстинктиван, а, с друге стране, полу-свестан чин: „Прва груписања између људи, уколико су се оснивала на крвној вези, могу се замислити као више или мање инстинктивна. Али организовање државне власти, издвајање оних који заповедају и оних који слушају, морало се извршити свесним начином: и заповедање и слушање јесу акти воље”. [Јовановић 1990a: 39; 1990a: 51].

Јовановић је сагласан с Хобсовим мишљењем да пре државе не постоји право: „Где нема заједничке власти, ту нема права. Где нема права, ту нема неправде.” [Хобс 1991: 138]. С настанком државе настаје и право, јер је војна организација, у чијој је основи хијерхија, прва правна организација. За разлику од старешинства у породици и племену, војна организација, из саме нужде самоодржања, захтева да најспособнији за рат треба да буде старешина: „Војна организација уноси у племенски живот начело неједнакости; војска не може постојати без оштре разлике између старијих и млађих; војска мора имати своју јерархију и своју дисциплину. Војни старешина одређује се по личној способности показаној у рату; војно старешинство не мора се поклапати с породичним старешинством.” [Јовановић 1990a: 36]. Јовановић сматра да држава захваљујући војној служби постаје и правна институција, јер свака организована власт има правни карактер. Међутим, када је почела да се стара и о унутрашњем миру, држава је постала правна установа у пуном смислу речи, јер њен циљ није више био само насиље над спољним непријатељем, већ и сузбијање насиља у њеној унутрашњости: „У сузбијању тога насиља, држава је без сумње употребљавала силу, али та употреба силе била је само средство за остварење извесних апстрактних правила, извесних идеја и начела. Служећи идејама, држава је и сама добила изглед нечег рационалног и правилног” [Јовановић 1990a: 38]. Држава својом снагом штити од спољашњег непријатеља и одржава ред и ста-

билност у унутрашњим пословима. Државна власт прописује норме које су обавезне за њене поданике због тога што их је она прописала, а право да правне норме прописује државна власт, изводи се из већ постојећих правних норми [Јовановић 1990а: 107]. Тако се ауторитет власти заснива на правним нормама као што су закони, а важност правних норми заснива се на ауторитету власти која има силу да их спроводи, у чему се види да су право и држава нераздвојни: „Прва власт која је постала, представљала је у исто време и прву норму, која се састојала у томе да таква власт треба да постоји. И обрнуто, прва норма која је постала, представљала је сама собом један акт власти, јер они који су је створили, морали су, већ у тренутку њеног стварања, дејствовати као власт. Државна власт извире из права и право из државе, докле се не дође до једнога почетнога тренутка, када се државна власт и право јављају као лице и наличје исте ствари” [Јовановић 1990а: 107]. Јовановић наглашава да без власти нема ни права, јер појам права подразумева да је нешто обавезно. Немогуће је да нешто буде обавезујуће, ако нема силе која ће гарантовати обавезност: „Правна је норма она норма коју је држава огласила за обавезну” [Јовановић 1990а: 64].⁶

Држава настаје фактичким начином, колективним стварањем, а не правним актом. Кад држава настаје, онда настају и прописи којима се она руководи, што значи да су истовремено настали и држава и право. Нешто што није обавезно, није право, јер без власти може бити речи о моралној обавези која има везе са савешћу и унутрашњим човековим осећањима, али таква обавеза није правна обавеза. Тек када постоји сила која може да спроведе правно правило, решење или одлуку, постоји право, као што Хобс [1991: 176] наглашава: „Споразуми без мача само су речи, и без икакве снаге уопште да човека обезбеде.” Јовановић зато сматра да је немогуће да право постоји изван државе: „Права без државе не може бити, јер она правила која би без државе постојала, била би самим тим лишена оне специјалне обавезне снаге коју држава даје. Држава без права, опет, била би држава која нема своје воље, која ништа не наређује, која никаква правила не поставља.” [Јовановић 1990а: 68]. Јовановић указује на то да се под термином „право” подразумевају правила која се морају вршити. По томе се правна правила разликују од моралних правила, која се могу, али не морају извршавати. Да би правила друштвеног живота добила правни карактер, предуслов је да се организује виши ауторитет који ће их наметнути, што значи да правни карактер могу имати само она правила, иза којих се налази државна власт.

Пошто је држава својом силом прописала и одржава правни поредак, Јовановић [1990а: 40] указује на то да се о њој често говори као о принудној организацији: „Држава се уздиже изнад појединца као виша

⁶ Управо на овом становишту Јовановић [1922: 100–103; 1990а: 106–107; 1990е, 374–375] заснива своју критику Келзеновог нормативизма. У време објављивања трећег издања Државе, 1922. године, Јовановић је био упознат са свим Келзеновим значајнијим делима која су до тада била објављена, а одржао је и докторски курс под насловом „Теорија др Келсена о држави“ [Баста 2001: 28–29].

власт и има могућност да га принуди да уради и оно што не би хтео”. Управо у томе се и налази специфичност државне власти која заповеда појединцима као својим поданицима, односно лицима потчињеним њеној вољи, јер „она сама одређује лица којима ће заповедати, и та лица морају трпети њено господарство, па ма колико то било противно њиховом слободном уверењу. Има људи који су по свом слободном уверењу највећи непријатељи оне државе којој као поданици припадају. Због тога се каже, да права власт не постоји ни у једној другој заједници сем у држави.” [Јовановић 1990а: 15]. Због тога се на државу гледа као на једну принудну установу, која се одржава спољашњим ауторитетом.⁷

ДРЖАВА И СЛОБОДА

Јовановић указује на то да се под „оправдањем државе” обично подразумева оправдање државе као принудне силе, јер се сматра да би човек без државе био слободан. Због тога се и поставља питање по ком праву држава својом принудом сужава слободу појединца. Јовановић, међутим, наглашава да „без државе човек не би био слободан; његово право на слободу, као и остала његова права постоји само уколико је ујемчено правним поретком. Човек је слободан само онда, ако је ту држава да га штити од приватних насиља. Иначе он је роб свих оних који су јачи од њега.” [Јовановић 1990а: 53]. Држава пружа заштиту од свих насиља, без разлике, подједнако насиља која би се чинила појединцу, као и насиља која би тај појединац чинио другима. Дакле, држава јесте принудна организација, али пре свега зато што присиљава људе да се уздржавају од насиља. Јовановић закључује да је боља државна принудна организација од принудне дезорганизације, тј. анархије природног стања у коме владају произвољне силе. Његови закључци следе Хобсову аргументацију: „ако схватимо слободу као невезаност законима, онда није ништа мање апсурдно кад људи траже, као што траже, ону слободу по којој би сви остали људи могли да буду господари њиховог живота” [Хобс 1991: 215]. У поређењу с таквим принудним стањем, где је човек незаштићен, државна принуда, иако принуда, јесте организована принуда која штити појединца. Пошто је државна принуда у непосредној вези са заштитом коју држава пружа, „она би се пре могла сматрати као наличје, а не као порицање наше слободе” [Јовановић 1990а: 54]. Слободе не би било без државне принуде која штити појединца. Из тога следи да је слободу створила држава, из чега произлази и њено право да, према потреби, ограничава слободу. Да је слобода условљена државном нужношћу, Јовановић доказује преко сазнања о заштити коју држава пружа појединцу и утолико се приближава Хегеловом (G. W. F. Hegel) схватању односа нужности и слободе, према коме је слобода „сазната нужност“: „он подсећа на неке енглеске писце који, усвајајући Хегелову концепцију о држави, дају јој такав смисао да индивидуа управо у држави

⁷ Келзен [2007: 79–80] сматра да право постоји у преддржавном стању.

добија своју слободу и њену заштиту” [Тасић 2009: 224]. У Хегеловом [1966: 44; 1989: 374] филозофском систему држава је производ „светског разлога”, као дела светског процеса: „Ваља, наине, знати да је држава реализација слободе, тј. апсолутне крајње сврхе.” Иако је и код Јовановића у суштини реч о дијалектичком схватању односа слободе и нужности, он не поистовећује своју теорију с хегеловским учењем о држави [Јовановић 1990с: 220; 1990d: 253–254]. Употребом дијалектике Јовановић превазилази ниво формалне логике, али је веома опрезно користи и не заснива на њој своје целокупно учење, сматрајући [1990d: 253] да су такви захвати тоталитета, као Хегелови, преамбициозни: „Хегел је помоћу дијалектике створио једну нову логику, с више гипкости и динамике него што је имала обична, формална логика, – али та његова логика, која је радила с покретним, а не с утврђеним појмовима, била је ипак логика и имала је своје сталне законе (теза, антитеза, синтеза). Отуда је Хегел држао да може дедуктивним путем, – дакле, чистим умовањем, предвиђати ток историје.”

ПРОТИВРЕЧНОСТ ПРИРОДНОПРАВНОГ ПОЈМА ПРАВА

Јовановић истиче да је основна контрактуалистичка претпоставка да је и пре постанка државе било могуће закључити уговоре с правним дејством, што значи да је правни поредак постојао пре државе: „прво су постојали извесни правни принципи, па је тек онда, на основу тих правних принципа створена држава: ’то је основна идеја уговорне теорије’” [Јовановић 1990а: 52]. У недостатку државе, која не може истовремено бити и производ и извор права, контрактуалисти своју теорију утемељују у појединцима, тј. у теорији о природним правима. Према теорији о природним правима, човек не изводи права из државног правног поретка, већ се рађа са својим правима. Пошто су, према томе, природна права израз саме човекове природе, а држава, за разлику од човека, није природом дата, већ је накнадно створена, она може да има само онолико права колико јој појединци уступе од својих природних права: „Отуда потреба за једним друштвеним уговором, којим ће појединци пренети на државу нешто од оног правног обележја које су само они добили од природе непосредним начином” [Јовановић 1990а: 52].

Према Јовановићу, за разлику од морала, право је скуп правила друштвеног живота која се морају извршавати. Да би правила друштвеног живота имала правни карактер, први је услов да се организује виши ауторитет који ће гарантовати њихово спровођење. Ако право не може да постоји без државне власти, онда је „јасно да су немогућа и та природна права која би имала да постоје пре постанка државе и организовања њене власти. Природна права била би управо *contradictio in adjecto*” [Јовановић 1990а: 53]. Другим речима, пошто појединци пре постанка државе нису могли имати никаква права, њихови акти нису имали правни значај. У преддржавном стању, сваки уговор би био лишен обавезности,

пошто обвезна снага уговора не долази од појединаца који га закључују, већ од државе која гарантује његово извршење.

Јовановић посебну пажњу посвећује анализи и критици Локове и Русоове верзије контрактуализма, јер се оне налазе у темељу најутицајнијих енглеских и француских политичких теорија. Локова теорија има велики политички значај, јер је он оснивач индивидуалистичког либерализма који је владао у деветнаестом веку, али Јовановић [1990а: 49] наглашава да је Русоов политички значај још већи, јер „ако је Лок отац индивидуалистичког либерализма, Русо је отац индивидуалистичке демократије, која је победила у Француској револуцији”.⁸ Локов контрактуализам, при томе, представља енглеску верзију теорије о природним правима, а Русоов француску, континенталну варијанту истог учења. За оба учења заједничко је веровање у постојање права пре настанка државе, што је у супротности с Јовановићевим гледиштем, према коме нема права пре државе, јер држава и право настају истовремено. И касније формулисана теорије, као што су Келзенова (H. Kelsen) теорија правне суверености, Дигијево (L. Diguít) учење о социјалном пореклу права, теорија о „аутономној покорности” немачке правне школе, Јовановић своди у њиховом крајњем исходишту на теорију природних права, као апстрактних права везаних за човека, која претходе држави.

ЗАКЉУЧАК: НЕМОГУЋНОСТ ПОСТОЈАЊА ПРАВА ИЗВАН ДРЖАВЕ

Јовановић доследно заступа теорију јединства и неодвојивости државе, права и власти. Право је државна воља, односно скуп правила којима је држава дала снагу обавезног. Нема права без државе, јер правила која би без државе постојала, била би лишена специјалне обавезне снаге коју гарантује држава. Било какво право изван или пре државе, не би могло да се спроведе, јер нико не би имао силу без државе.

Јовановић следи Блунчлијеву (J. C. Bluntschli) [1895: 241; Stolleis 2001: 427] критику уговорне теорије, према којој изван државе нема политичке слободе, која би омогућила слободно склапање уговора: „ову теорију оповргава не само историја, већ и логичка критика. Она претпоставља слободу и једнакост индивидуа које склапају уговор, али политичка слобода, која се овде подразумева, једино је могућа у држави”. Према Јовановићу разматрање питања природних права може бити тема филозофских расправа [Јовановић 1990а: 54–55]. Међутим, увођење појмова из права као што су „уговор” и „право”, које су учинили сами творци при-

⁸ Индивидуализам је код Јовановића широк појам који обухвата сва либерална учења која су појединцу давали предност у односу на државу или заједницу уопште. Тако индивидуалистичком начину мишљења припадају како следбеници Лока, као што су Мил или Спенсер, тако и заговорници либералног индивидуализма у време просветитељства у предреволуционарној Француској, као и касније Констан (В. Constant). Критици Русоовог учења, које је постало општа предрасуда, Јовановић је посветио посебну пажњу у раном раду *О друштвеном уговору* [1991d] из 1895. године, као и у *Држави*.

родноправних и уговорних теорија, неизбежно подразумева правно дефинисање основних термина, као и њихову критику: „Код Хобса и код Лока уговор је само полазна тачка за стварње државе; код Русоа, цело је државно биће прожето уговором, – и држава је састављена по обрасцу једног приватно-правног друштва” [Јовановић 1990а: 50]. У критици теорије природних права долази до изражаја посебна важност права у Јовановићевој политичкој теорији. Право прожима цео његов државни систем, јер су за њега држава и право нераздвојиви. Ниједна теорија која заговара постојање било каквог апстрактног права пре државе, не може бити сагласна с његовим учењем. Због тога је разумевање теорије јединства државе, права и власти кључно за схватање специфичности Јовановићеве политичке филозофије, различитости његовог правног позитивизма од правног нормативизма [Тасић 2009b; Јовановић 1990а: 103–107] и његове критике теорије природних права и друштвеног уговора.

Пошто се теорија о природним правима, као праву које претходи државној власти, налази у основи контрактуализма, Јовановић из критике природних права изводи критику Локовог (J. Locke) учења, Миловог (J. S. Mill) либералног индивидуализма и на њега надовезаног Спенсеровог (H. Spencer) индивидуалистичког позитивизма и социјалног дарвинизма, као и критику Русоовог (J. Rousseau) друштвеног уговора, појма народне суверености, теорије о „аутономној покорности” немачке правне школе, марксизма, Дигијевог (L. Diguît) учења о социјалном покрету права и Келзеновог учења о првој норми.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аранитовић, Добрило. *Слободан Јовановић: библиографија са хронологијом живота и рада*. Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2010.
- Баста, Данило. Слободан Јовановић и Ханс Келзен. *Анали Правног факултета у Београду*, 49, 2001.
- Беџхот, Валтер. *Постанак и развојак народа*. Прев. Д. Мијушковић. Београд: СКЗ, 1903.
- Јовановић, Слободан. *Основи њравне теорије о држави*. Београд: „Доситије Обрадовић”, 1906.
- Јовановић, Слободан. *О држави, основи једне њравне теорије*. Друго прерађено и проширено изд., Београд: Геца Кон, 1914.
- Јовановић, Слободан. *О држави, основи једне њравне теорије*. Треће прегледано и допуњено издање, Београд: Геца Кон, 1922.
- Јовановић, Слободан. *Држава 1–2. Сабрана дела* 13, 14. Београд: Геца Кон, 1936.
- Јовановић, Слободан. *Држава. Сабрана дела* 8. Ур. Р. Самарџић, Ж. Стојковић. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990а. (даље: *СД*)
- Јовановић, Слободан. Берк [1935] *СД* 9, 1990b.
- Јовановић, Слободан. *Примери њолиџичке социологије, Енџлеска, Француска, Немачка 1815–1914* [1940] *СД* 10, 1990c.
- Јовановић, Слободан. Маркс [1935] *СД* 9, 1990d.
- Јовановић, Слободан. Келсен [1920, 1935] *СД* 9, 1990e.
- Јовановић, Слободан. *О суверености*. Ниш: Градина, 1996.
- Јовановић, Слободан. *The Relation of War to the Origin of the State* by Rudolf Holti, Helsingfors, 1913, *СД* 12, 1991a.

- Јовановић, Слободан. Постанак и развитак народа, написао Валтер Бедхот (Walter Bagehot), превео др Драг. Т. Мијушковић, СКЗ, 1903, *СД* 12, 1991b.
- Јовановић, Слободан. Једна социјалистичка теорија о држави, *СД* 12, 1991c.
- Јовановић, Слободан. О друштвеном уговору [1895] *СД* 12, 1991d.
- Келзен, Ханс. *Чисти теорија права, Увод у проблематику правне науке* [1934]. Друго издање. Прев. Д. Баста. Београд: Правни факултет, 2007.
- Павковић, Александар. *Слободан Јовановић. Један несенцименталан припадник политички*. Друго измењено издање. Београд: Правни факултет, Службени гласник, 2008.
- Русо, Жан-Жак. Друштвени уговор, у: *Друштвени уговор*. Прев. Т. Марковић. Београд: Филип Вишњић, 1993.
- Тасић, Ђорђе. Правник, у: *Савременици о Слободану Јовановићу*. Ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић. Правни факултет, Београд: Службени гласник, 2009а. (даље: *Савременици*)
- Тасић, Ђорђе. Слободан Јовановић и нормативна школа, *Савременици*, 2009б.
- Хинсли, Френсис Х. *Сувереност*. Прев. И. Вујачић. Београд: Филип Вишњић, 2001.
- Хобс, Томас. *Левијатан или мајерија, облик и власти државе црквене и грађанске*. Ур. М. Ђурић, прев. М. Марковић. Ниш: Градина, 1991.
- Цицварић, Крста. Социологија Слободана Јовановића, *Савременици*, 2009.
- Bluntschli, Johann Caspar. *The Theory of the State*. Authorised English translation from the sixth German edition. Trans. D. Richie, P. Matheson, R. Lodge. Oxford: The Clarendon Press, 1895.
- Burke, Edmund. *Reflections on the Revolution in France*. A Critical Edition, ed. J. C. D. Clark. Stanford: Stanford UP, 2001.
- Gumpowicz, Ludwig. *Die Soziologische Staatsidee*. Innsbruck: Wagnerische Universität, 1902.
- Hegel, Georg Wilhelm Fridrih. *Osnovne crte filozofije prava*. Прев. Д. Грлић, С. Босто, ред. V. Zonenfeld (Sonnenfeld). Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost, 1989.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Filozofija povijesti*. Zagreb: Naprijed, 1966.
- Stolleis, Michael. *Public Law in Germany, 1800–1914*. Oxford – New York: Berghahn Books, 2001.

UNITY OF STATE, LAW AND POWER IN LEGAL AND POLITICAL THEORY OF SLOBODAN JOVANOVIĆ

by

Boris Milosavljević

SUMMARY. The paper considers Jovanović's view of the unity of state, law and power. State emerges from the society, by collective act of creation, not by a free individuals' contract. As the notion of law implies someone guaranteeing law implementation, i.e. coercion, law is inseparable from the state force which guarantees its mandatory feature. Without state, man would not be free because he is free only if there is state to protect him from private violence. Jovanovic emphasizes that state is force, but a well-ordained force, the only alternative of which is a disordered, chaotic force. The paper explains that understanding of the theory of state, law and power unity is essential for understanding specificities of Jovanovic's political and legal philosophy and his criticism of the theories of natural law and social contract.

KEY WORDS: State, law, power, freedom, natural law

Нада Радушки

ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ И ЕТНИЧКА ХОМОГЕНИЗАЦИЈА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

САЖЕТАК: У раду је приказана етничка слика становништва Србије и етнодемографске промене у периоду 1991–2002, проузроковане етнички диференцираним природним прираштајем и миграционим салдом, променама приликом изјашњавања о националној припадности, као и политичким, социо-економским, културним и другим факторима. Масовне етноцентричне миграције становништва (добровољне и присилне) првенствено су утицале на промену етничке структуре Србије у смислу стварања етнички хомогеније државе имајући у виду национални састав избегличке популације (претежно српске националности). Истовремено, исељавање припадника других националности, који су емигрирали углавном према матичним државама из политичких и економских разлога, такође је утицало на етничку слику Србије.

Етнопросторни размештај становништва значајан је аспект демографског развитка условљен првенствено природним прираштајем и миграцијама, али и бројним другим факторима. У Србији је присутан процес изразите концентрације и хомогенизације становништва неких етничких заједница. Због специфичне просторне дистрибуције и етничке доминације релевантних националних мањина у пограничним деловима земље, питање њиховог статуса и територијално-политичког организовања даје посебну тежину и значај мањинском питању. С обзиром на то да је Србија мултиетничка и мултиконфесионална држава, заштита права мањина и добри интеретнички односи неопходни су за стабилност и демократски развој Србије и Балканског региона.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: просторни размештај, етничка хомогенизација, националне мањине, општине, Србија

Савремени просторни размештај становништва Србије формирао се у дугом историјском периоду деловањем многобројних чинилаца који су детерминисали укупни друштвено-историјски, демографски, економски и културно-цивилизацијски развој балканског геопростора.

Током бурне историје, због интензивних пресељавања становништва мењао се етнички састав и територијални размештај, али је истовремено текао и процес формирања појединих народа и етничких група. Тако, „почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, миграционе струје испремештале су готово све становништво, при чему

су се истовремено одвијали и многи етнички и етнобиолошки процеси који су битно изменили етничку слику балканских земаља” [Џвијић 1966].

Србија је због специфичног географског положаја, историјског наслеђа, политичких околности, демографског развитка и сталних миграција становништва, мултиетничка, мултиконфесионална и мултикултурална држава. У последњој деценији 20. века десиле су се радикалне политичке и економске промене које су значајно утицале на све сегменте друштвеног живота. Сукоб између стварања „чистих” етнонационалних држава, с једне, и етничке хетерогености бивших република, с друге стране, довео је до југословенске трагедије, великог броја погинулих и несталих као и промене етничке слике, при чему се истовремено, по ко зна који пут у историји балканских земаља, потврдило да је формула „једна држава – једна нација” апсолутно неприменљива на Балкану [Тодорова 1999: 27]. Распад СФР Југославије и стварање нових етнонационалних држава, рат и „етничко чишћење”, вољне и присилне етноцентричне миграције, огроман број избеглица и расељених лица, условили су велике промене у етнодемографском развитку становништва Србије.

Поред друштвено-политичких збивања и демографских фактора (миграције и природни прираштај), треба истаћи да су и недемографске варијабле биле важне детерминанте промена у етничком саставу и територијалном размештају становништва Србије. Пре свега, то је принцип слободног изјашњавања о националној припадности који омогућује промену националности и то привремену (услед политичких, социјалних, психолошких разлога) или сталну (услед асимилационих процеса), што утиче на популациону динамику етничких заједница. Кретање етностатистичких података, може бити условљено и примењеним (или промењеним) пописно-методолошким решењима у вези појединих националности, а која су често резултат политичких околности и одлука. То је нарочито дошло до изражаја код Муслимана који су у пописима различито третирани.¹ Сличних измена било је и код Југословена. Да ли су они специфична политичка категорија или равноправни етнички ентитет зависило је у великој мери од политичке позадине и друштвених околности. Југословени немају посебно етничко порекло, а заједничка одредница им је идентификација с државом у којој живе.² Важно

¹ Муслимани су третирани као „Муслимани-неопредељни (1948) и „Југословени-неопредељени” (1953), затим „Муслиман у етничком смислу” (1961), да би у наредном попису (1971) политичком одлуком добили статус једног од шест конститутивних народа бивше СФРЈ. Такав статус задржали су до последњег пописа (2002) када је, с обзиром на крупне политичке промене тј. међународно признање Босне и Херцеговине као самосталне државе, али и због непостојања консензуса код самих Муслимана у вези с изјашњавањем, у пописну класификацију уведен (поред постојеће одреднице) и нови модалитет – Бошњак, за исказивање етничког идентитета у суштини једног истог народа. Тако су Муслимани, генерално, прешли пут од национално неопредељених лица, Југословена неопредељених, преко конститутивног народа до статуса националне мањине [Радуски 2007: 7].

² Према пописној методологији, Југословени су у почетку били у најтешњој вези с Муслиманима (1953), затим као „Југословени неопредељени” (1961), затим су обухватили лица која нису желела да се национално изјасне (1971, 1981), да би у последња два пописа имали статус национално опредељених лица. Треба истаћи да су они већ у попису 1991.

је још рећи да су се коначне класификације националности разликовале од пописа до пописа по броју модалитета, па је тако 1991. проширена с Буњевцима, Египћанима и Шокцима, а 2002. још и с Бошњацима Ашкалијама, Горанцима и Цинцарима.

ЕТНИЧКА ХОМОГЕНИЗАЦИЈА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ, 1991–2002

На промене у етничкој структури, просторном размештају, густини и концентрацији становништва у Србији одлучујуће су деловали демографски фактори што се манифестује, пре свега, у диференцираном демографском развоју појединих етничких заједница, како у погледу природног обнављања, тако и по обиму и правцима миграција. На етничку слику Србије, међутим, у већој или мањој мери деловали су и недемографских фактора, као што су промена националне припадности, различита методолошка решења приликом пописа, буђење националне свести код појединих националности, анационално изјашњавање код других, мешовити бракови, асимилациони и интеграциони процеси, као и неке ванредне или специфичне друштвено-политичке околности. Као резултат поменутих чинилаца, а првенствено диференцираног природног прираштаја по националности, током времена поједине етничке заједнице повећавале су свој број и удео, док су друге имале стагнирајуће или негативне трендове у популационој динамици што је утицало на промену етничке структуре становништва.

У последњем међупописном периоду (1991–2002) десиле су се релевантне промене у етничкој структури Србије условљене у првом реду масовним етноцентричним, вољним и присилним миграцијама становништва, али и националним и верским ревивализмом, веома израженим код појединих националности, истовремено с појавом етничке „мимикрије“ присутне код других етничких заједница.

У Србији (без Косова и Метохије), према попису 2002, регистровано је 7,6 милиона становника, од чега Срби, као већинско становништво, чине 82,9%, а око 15% становништва припада некој од мањинских етничких заједница. Ипак, Србија не спада у државе с изразитом етничком хетерогеношћу и удео националних мањина је знатно мањи него у многим државама Источне Европе.³ Најзначајније мањине, према бројности и уделу, су Мађари (293,3 хиљада или 3,9%), затим Бошњаци (136,1 хиљада или 1,8%) који заједно с Муслиманима (19,5 хиљада или 0,3%) чине 155,6 хиљада (2,1%), Роми (108,2 хиљада или 1,4%) и Југословени (80,7 хиљада или 1,1%), док остале учествују с испод 1% (Табела 1).

носили име државе која не постоји у некадашњим оквирима, да би у попису 2002. вероватно последњи пут добили прилику да се изјасне као Југословени, с обзиром на крупне политичке промене, односно да је управо у овом периоду Југославија нестала с историјско-политичке сцене. Иначе, увођење ове категорије у пописну класификацију имало је битног утицаја на промене у бројности других националности [Радушки 2007: 18].

³ На пример, мањине чине између 20%-30% становништва у Македонији, Грузији, Украјини, Белорусији, од 30%-40% у Естонији, Молдавији, 40%-50% у Киргизији и Летонији, док у Босни и Херцеговини и Казахстану заправо и нема већинског народа [Brunner 1994].

Табела 1. Етничка структура Србије (без Косова и Метохије), 1991–2002.

Националност	1991		2002		Индекс раста 2002/1991
	Број	%	Број	%	
Укупно	7576837	100,0	7498001	100,0	99,0
Срби	6061917	80,0	6212838	82,9	102,5
Црногорци	117761	1,6	69049	0,9	58,6
Југословени	312595	4,1	80721	1,1	25,8
Албанци	74303	1,0	61647	0,8	83,0
Бошњаци	–	–	136087	1,8	88,2*
Бугари	26416	0,3	20497	0,3	77,6
Буњевци	21236	0,3	20012	0,3	94,2
Власи	15675	0,2	40054	0,5	255,5
Горанци	–	–	4581	0,1	–
Мађари	337479	4,5	293299	3,9	86,9
Македонци	44028	0,6	25847	0,3	58,7
Муслимани	176401	2,3	19503	0,3	11,1
Немци	4745	0,1	3901	0,1	82,2
Роми	90853	1,2	108193	1,4	119,1
Румуни	37818	0,5	34576	0,5	91,4
Руси	2429	0,0	2588	0,0	106,5
Русини	17795	0,2	15905	0,2	89,4
Словаци	65363	0,9	59021	0,8	90,3
Словенци	7811	0,1	5104	0,1	65,3
Украјинци	4957	0,1	5354	0,1	108,0
Хрвати	94244	1,2	70602	0,9	74,9
Чеси	2675	0,0	2211	0,0	82,7
Остали	11318	0,1	11711	0,2	103,5
Неизјашњени и неопредељени	9988	0,1	107732	1,4	1078,6
Регионална припадност	4706	0,1	11485	0,2	244,1
Непознато	34324	0,5	75483	1,0	219,9

Извор: Књига пописа број 1; Национална или етничка припадност; Попис становништва, домаћинства и становна у 2002, Републички завод за статистику, Београд 2003; Статистички годишњак Србије 2009, Републички завод за статистику, Београд 2009.

Напомена: У табели су дате све националности, према званичној класификацији Републичког завода за статистику, с преко 2000 припадника у Србији (без КиМ) по попису 2002.

* Индекс раста (88, 2) односи се на Бошњаке и Муслимане заједно.

С етнорегионалног аспекта, присутне су дијаметрално супротне разлике између централне Србије, као релативно хомогеног подручја и Војводине која представља прави етнички мозаик многобројних националности које живе на том подручју.

У етничкој структури централне Србије, Срби као већинска нација броје 4,9 милиона (89,5%), што ово подручје чини наглашено хомогено-

ним⁴ и готово монолитном, с елементима унимодалног типа, с обзиром на то да све остале етничке заједнице партиципирају с врло ниским уделом. Најзначајније националне мањине су Бошњаци/Муслимани (151,5 хиљада или 2,8 %),⁵ Албанци (60,0 хиљада или 1,1%) и Роми (79,1 хиљада или 1,4%), док су све остале имају уделе мање од 1%.

Насупрот централној Србији, национални састав становништва Војводине је знатно шароликији. Због бројних националности које живе у тој покрајини, Војводина представља „Балкан у малом”. Сталне миграције, како досељавања тако и исељавања, биле су и остале главни чинилац демографског развоја Војводине, као једног од етнички најхетерогенијег региона Европе. У Војводини је 2002. регистровано 1,3 милиона (65,0%) Срба, док су бројчано најрелевантније националне мањине Мађари (290,2 хиљада или 14,3%), затим Словаци (56,6 хиљада или 2,8%), Хрвати (56,5 хиљада или 2,8%), Југословени (49,9 хиљада или 2,5%), Црногорци (35,5 хиљада или 1,7%), Румуни (30,4 хиљада или 1,5%), Роми (29,1 хиљада или 1,4%) и Буњевци (19,8 хиљада или 1,0%). Све остале партиципирају с мање од 1%.

Компаративни преглед резултата последња два пописа показује да су у периоду 1991–2002. остварене значајне промене у обиму и етничкој композицији Србије (без КиМ). Број становника се смањило (са 7,6 милиона на 7,5 милиона), а посматрано по националности, код већине су забележене значајне промене у етнодемографском развоју. Популациони раст бележе припадници већинске националности (за 150,9 хиљада, односно с 80,0% на 82,9%) и то првенствено због доласка огромног броја избеглица (претежно српске националности),⁶ што говори о снажно израженим трендовима етничке хомогенизације која се одвијала посредством миграција.

У оквиру мањинске популације, Роми су забележили апсолутни пораст (за 17,3 хиљада, односно индекс раста од 119,1 поена) и релативни (с 1,2% на 1,4%). Најинтензивније повећање су имали Власи (с 15,7 хиљада на 40,1 хиљада, односно с 0,2% на 0,5% и индекс раста од 255,5

⁴ У литератури се наводи подела на монолитни састав (када једна етничка група чини преко 90%), наглашено хомоген састав (80%–89%), нижа хомогеност тј. нижа хетерогеност (70%–79%), виша хетерогеност (60%–69%) и врло висока хетерогеност становништва (50%–59%). Свакако, ове границе се могу постављати и у другим распонима у зависности од бројчаних односа етничких група [Петровић 1983].

⁵ У циљу компарације података два последња пописа, ове две националности узете су заједно имајући у виду да модалитет Бошњак није постојао у класификацији националности 1991. године, већ само Муслиман.

⁶ Први попис избеглица и ратом угрожених лица, спроведен 1996. године (од стране Комесаријата за избеглице Републике Србије и UNHCR), регистровао је око 618 хиљада ових лица који су стигли с ратом захваћених подручја (највише из Хрватске и Босне и Херцеговине). Од тога је преко половине дошло у централну Србију (највећи број у Београд, око 170 хиљада), затим у Војводину, док на Косово и Метохију мали број. У протеклом периоду број избеглица се смањило тако што су неки добили држављанство (око 250 хиљада), један број се одселио у иностранство, док се мањи број вратио у места одакле су пребегли. Према подацима из 2009. године регистровано је 97 хиљада избеглих лица због чега је UNHCR Србију сврстао међу пет земаља у свету и једину у Европи у којој статус избеглица још није решен.

поена), код којих је на позитивне трендове у њиховом популационом развоју пресудно деловао субјективни фактор-промена националне припадности, односно изјашњавање за свој етнос. Концентрисани су готово искључиво у централној Србији (99,7%) и занемарљив проценат у Војводини (0,3%). Главна зона концентрације Влаха је источни део Србије, у којима живи око 38,0 хиљада или 94,3% од њиховог укупног броја с подручја централне Србије. Најзначајнији удео имају у општинама Кучево (5,2 хиљада или 27,7%), Бољевац (3,2 хиљада или 26,3%) и Жагубица (3,3 хиљада или 22,0%), у којима је у односу на претходни попис удео повећан од два до преко осам пута. Иначе, у истим општинама раније су забележени знатнији удели Срба, као и већи број Југословена који су 2002. године највероватније променили етничку припадност и декларисали се као Власи. Због битног смањења удела и дехомогенизације Срба, повећана је етничка хетерогеност поменутих општина источне Србије.

Код припадника свих осталих мањина забележено је интензивно опадање, при чему се код неких (Хрвати, Македонци, Бугари, Југословени) оно може окарактерисати као драматично – за само 11 година број становника је смањен од 22% до 41%.

Посматрано по великим подручјима, може се јасније сагледати смер и интензитет етнодемографских промена. У централној Србији у последњем међупописном периоду (1991–2002) број становника је смањен (са 5,6 милиона на 5,5 милиона). Српска нација је забележила, упркос доласку великог броја избеглица, апсолутно смањење (за 45,6 хиљада) због негативног природног прираштаја и миграционог салда, али релативно повећање (с 88,0% на 89,5%) услед веће негативне стопе раста других националности. Дакле, у посматраном периоду присутан је тренд повећавања степена етничке хомогености централне Србије, на шта указује и смањење броја националности с уделом преко 1%, са шест (Срби, Муслимани, Југословени, Црногорци, Албанци и Роми) на четири (Срби, Бошњаци, Роми и Албанци). Популационо кретање припадника националних мањина показује негативне трендове, изузев код Рома (раст удела с 1,2% на 1,5%) који демографски динамизам, поред високог прираштаја, дугују и етничкој алтернацији, док Власи бележе пораст (с 0,3% на 0,7%) захваљујући искључиво буђењу националне свести и промени националне припадности [Poulton 1991]. Албанци и Бошњаци/Муслимани су имали упркос високом природном прираштају, негативну стопу раста становништва и смањење удела (с 1,3% на 1,1%, односно 3,1% на 2,5%) што упућује на емиграције.

У Војводини је у целом посматраном периоду (1991–2002) присутан тренд смањивања степена етничке хетерогености становништва. Број становника је повећан (с 1.970 хиљада на 2.031 хиљада) захваљујући првенствено имиграционој компоненти, односно доласку огромног броја избеглица српске националности током 1990-их година, који је превазишао чак и велику колонизацију Војводине после Другог светског рата. То је битно променило етничку слику Војводине у правцу етничке хо-

могенизације и мајоризације, односно повећања броја и удела већинске нације у укупном становништву (са 1,1 на 1,3 милиона, односно с 57,1% на 65,0% и индекс раста од 117,5 поена). Дакле, апсолутни пораст забележен код Срба, упркос негативном природном прираштају, резултат је интензивних имиграција (избеглице) и промени у изјашњавању (одређивање за српску националност). У оквиру мањинске популације, све националности (осим Рома) одликују депопулациони трендови. Мађари су имали смањење бројности (за 43,1 хиљада, индекс раста 87,1) и удела (са 16,9% на 14,3%), при чему је апсолутно смањење надмашило негативни природни прираштај, што указује на емиграције. Словаци су имали смањење (за 5,6 хиљада, и удела са 3,2% на 2,8%, индекс раста 91,0 поена) због негативних трендова у природном кретању становништва, док су миграције биле мањег значаја. Хрвати су забележили смањење апсолутно (за 16 хиљада, индекс раста од 78,0 поена) и релативно (с 3,7% на 2,8%), што је резултат у највећој мери негативног миграционог салда. И остале етничке заједнице у Војводини одликује негативан природни прираштај, али и емиграциони токови. Наиме, због политичких прилика у том периоду (етнички конфликти, сукоби, бомбардовање) и економских разлога (санкције УН и др.) исељавали су се из земље и то најчешће према својим матичним државама. На њихову популациону динамику утицала је и промена националне припадности – недемографски фактор који зависи не само од субјективног осећаја појединца, већ и од тренутне политичке ситуације и државне политике, затим асимилациони процеси условљени малобројношћу, просторном дисперзивношћу и великим бројем мешовитих бракова (карактеристичним за Војводину) и други чиниоци [Радушки 2002: 343].

ОСНОВНИ ТРЕНДОВИ У ПРОСТОРНОМ РАЗМЕШТАЈУ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ ПО НАЦИОНАЛНОСТИ

Просторни размештај националности условљен је диференцираним природним прираштајем, етнички селективним миграцијама, као и економским, политичким, културним и многим другим факторима. Основне трендове у територијалној дистрибуцији и концентрацији појединих етничких заједница у Србији одликују одређене регионалне специфичности, као и изражена просторно-демографска поларизација. Промене у демографском развоју и територијалном размештају појединих националности испољавају се у изразитој концентрацији и јачању процеса националне хомогенизације на одређеним подручјима, док, с друге стране, постоји висок степен просторне дисперзивности карактеристичан за друге етничке заједнице [Спасовски 1994].

Поједине регионалне целине одликује комплекснији етнички састав (простори око већих регионалних центара и већина градских насеља), док на другим просторима тече процес етничке хомогенизације, посебно на подручју јужне Србије где доминира албанско становништво, затим у југозападном делу (Рашка/Санџак) где доминира бошњачко-мусли-

манска националност, у северозападном делу где су концентрисани Бугари или на северу Војводине (Бачки округ) где етничку доминацију имају Мађари. Упоредо с популационим променама одвијала се и различита просторна покретљивост етничких заједница у Србији.

Постоје јасне разлике у просторној дистрибуцији становништва, па стварни увид у етничке процесе и компактност етничких заједница најбоље илуструју подаци по општинама Србије. Интензитет и смерове етнопросторне динамике можемо сагледати на основу праћења промена у обиму територијалне обухваћености простора на којем је нека етничка заједница остваривала већину. Тако, поред већинске, још пет националности (Мађари, Албанци, Бошњаци заједно с Муслиманима, Бугари, и Словаци) имају високу територијалну концентрацију у појединим регионима, с апсолутном или релативном етничком доминацијом у најмање једној општини. То су Срби (већина у 144 општине), затим Мађари (8 општина), Бошњаци с Муслиманима (3 општине) и најзад Албанци, Бугари и Словаци који чине већину у по две општине.

У 1990-им годинама изражен је процес хомогенизације националне структуре становништва Србије (без КиМ), а достигнути ниво етнопросторног размештаја 2002. године најбоље се може сагледати на основу етностатичке анализе етничких већина на општинском нивоу.

Анализа показује да од укупног броја *Срба*, преко три четвртине је концентрисано у централној Србији (4,9 милиона или 78,7%), а око једне петине живи у Војводини (1,3 милиона или 21,3%). Веома висок степен етничке хомогености одликује српско становништво, јер од укупно 161 општине, они бележе етничку превагу у 144 општине. Од тога у централној Србији имају апсолутну етничку превагу у 109 општина (94% територије општина), док се у осталих седам општина налазе на другом месту и бележе најмање уделе, као што су три у којима доминирају Бошњаци/Муслимани (удео Срба креће се од 4,3% до 23,5%), две општине с већинском албанском популацијом (удео Срба од 8,5% до 34,1%) и две општине с бугарском већином (удео Срба од 13,2% до 25,6%). У последњем међупописном периоду етнодемографске промене огледају се пре свега у повећању удела Срба у свим општинама Србије (а највише у региону Београда) због доласка великог броја избеглица, као и у извесној мери због декларисања појединих етничких заједница (на пример, Црногорци, Југословени) за српску националност. Само у општинама источне Србије, Срби су забележили смањење удела јер се велики број лица у последњем попису изјаснио за влашку националност.

Срби у Војводини, од укупно 45 општина, чине апсолутну већину у 33 општине (с уделом од 52,0% до 92,5%), а релативну у две (Врбас 47,8% и Бач 46,7%.) што представља преко три четвртине (77,8%) територије општина Војводине. У односу на стање из 1991, Срби су етничку превагу забележили у истом броју општина, али су тада имали 32 општине с апсолутном и три општине с релативном већином (Врбас, Бач и Кула). Даље, у свим општинама Војводине дошло је до повећања удела већинске националности што је непосредна последица доласка великог

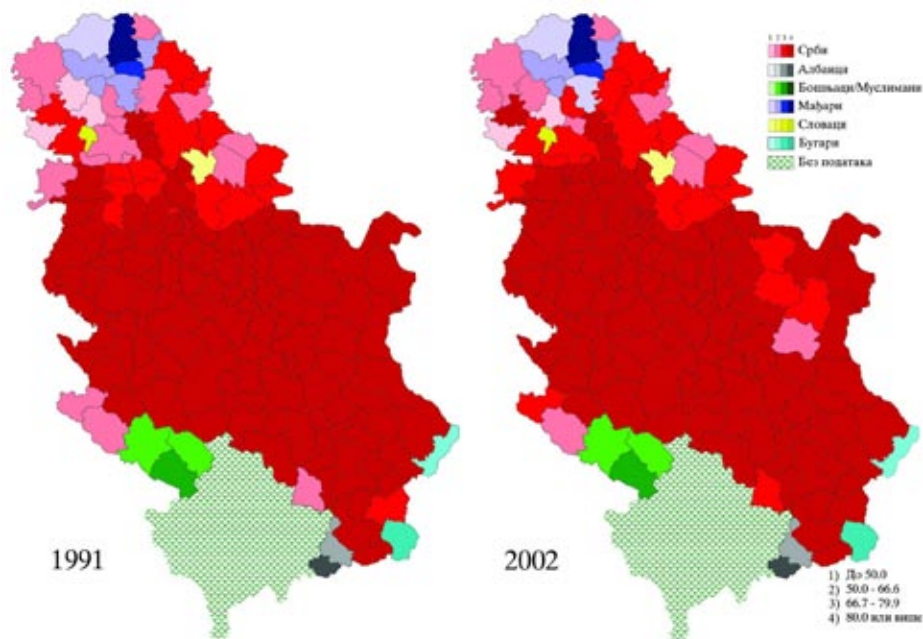
броја српских избеглица, а приметно је повећан и број општина у којима Срби чине изразиту већину тј. преко две трећине становништва (с 20 на 25 општина).

У погледу процентуалног удела Срба, приметне су, дакле, одређене промене и то првенствено у општинама у којима припадници српске националности представљају већину. Тако, у периоду 1991–2002, у Србији (без КиМ) је смањен број општина у којима Срби представљају релативну већину (с три на две општине), као и умерену апсолутну већину (од 50,0% до 66,6%) и то са 16 на 10 општина. Истовремено, повећан је број општина у којима су Срби имали убедљиву (66,6% до 80,0%) или веома велику већину (преко 80%). Треба напоменути да Срби представљају више од 4/5 укупног становништва у 112 општина (од 161 општине), а од тога у чак 69 они чине преко 95% становништва. Иначе, десет општина има изразито хомогену националну структуру (преко 99% су Срби).

Просторна хомогеност националних мањина. Једно од битних обележја Србије (без КиМ) је заједничка настањеност разних етничких заједница на истом подручју, па отуда у зависности од територијално-политичког оквира или угла посматрања, могуће је да се свака заједница нађе у положају већине, али и мањине. [Јањић 1995]. Просторна дистрибуција становништва показује да је етнички простор Срба знатан и функционално повезан, изразито хомоген, док је висока територијална концентрација релевантних националних мањина на периферним деловима земље. Реч је о погранично настањеним мањинама које имају специфичан територијални распоред и етничку доминацију, па питање њиховог статуса и територијално-политичког организовања даје посебну тежину и значај мањинском питању (карта 1).

Мађари су по бројности најважнија национална мањина у Србији (без КиМ). Концентрисани су готово искључиво у Војводини (290,2 хиљада или 98,9%), док само мали процент од укупног броја Мађара живи на подручју централне Србије (3.092 или 1,1%) где је њихова концентрација сасвим незнатна (око 0,1%) и углавном везана за градска насеља. Географски размештај мађарске популације у Војводини одликује тренд концентрације у мањем броју општина с високим степеном етничке хомогености, посебно у северном делу (Бачки округ). Имају апсолутну превагу у шест општина (Кањижа 86,5%, Сента 80,5%, Ада 76,6%, Бачка Топола 58,9%, Мали Иђош 55,9% и Чока 51,6%) и релативну већину у две општине (Бечеј 48,8% и Суботица 38,5%). У овим општинама живи више од половине (59,7%) укупног броја Мађара Војводине. Просторна дистрибуција мађарске мањине указује на високу концентрацију и просторну поларизацију, с обзиром на то да само у два округа (Севернобачки и Севернобанатски) где су и већинске мађарске општине живи преко половине укупног броја Мађара. Насупрот томе, у Сремском округу (где је претежно српско становништво) Мађари чине само 1,3%. У посматраном периоду, Мађари су забележили у свим општинама смањење бројности, али су задржали етничку доминацију у осам општина при чему

Карта 1. Етничка доминација становништва по општинама Србије, 1991–2002.

су 1991. имали седам општина с апсолутном и једну општину с релативном већином (Суботица). У општинама централне Србије концентрација Мађара је сасвим незнатна и углавном везана за градска насеља (до 0,2%).

Бошњаци/Муслимани су претежно настањени у централној Србији (151,5 хиљада или 97,4%), док на подручју Војводине живи само 4,1 хиљада или 2,6% њиховог укупног броја. Етнопросторни размештај показује да имају апсолутну већину у три општине: Тутин (28,5 хиљада или 94,9%), Нови Пазар (67,2 хиљада или 78,2%) и Сјеница (21,2 хиљада или 75,5%) у којима живи 70,5% укупног броја Бошњака/Муслимана с подручја централне Србије, што јасно илуструје степен њихове концентрације у југозападном делу Србије.⁷ У осталим општинама удео Бошњака/Муслимана мањи је од 1%, изузев у Пријепољу (41,1%) и Прибоју (23,0%),

⁷ Област југозападне Србије, позната као Рашка област, назива се и Санџак. Реч „санџак” потиче од турске речи „санџак” – застава, и означавала је управно-територијалну јединицу унутар Османлијског царства. Иако ове јединице не постоје још од 16. века, термин „Санџак” остао је у употреби и означава регион специфичан по свом геополитичком положају, историјским и етнoдемографским карактеристикама. Према територијално-административној подели на дан пописа 2002. године, Санџак чине седам општина Србије (Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Нова Варош, Прибој, Пријепоље и Рашка) које су подељене у два округа – Златиборски и Рашки. Од укупно 262,5 хиљада становника овог региона, преко половине, односно 143,7 хиљада (54,7%) чине Бошњаци/Муслимани, а 115,9 хиљада Срби (44,1%). Основна одлика овог региона јесте традиционална подвојеност становништва на два доминантна етноса – српски и бошњачки/муслимански, при чему Срби чине већину у четири, а Бошњаци/Муслимани у три општине.

затим Новој Вароши (7,6%) и Малом Зворнику (4,3%). У периоду 1991–2002, промене у територијалној дистрибуцији становништва иду у правцу јачања процеса етничке хомогенизације. Тако, Нови Пазар, као најразвијенији привредни и културни центар овог региона, бележи повећање Бошњака/Муслимана (са 62,4 хиљада на 67,2 хиљада, тј. са 75,4% на 78,2%), а истовремено смањење удела Срба (с 22,5% на 20,5%). У тој општини био је значајан прилив и хомогенизација бошњачко-муслиманског становништва, па је по подацима из 2002. било апсорбовано 63,5% становништва те општине [Гагић 2009]. У друге две општине (Сјеница и Тутин) регистровано је апсолутно смањење, док је удео Бошњака/Муслимана остао непромењен. Иначе, треба рећи да се у поменуте три општине само мали број лица у последњем попису етнички декларисао као Муслиман и да је у највећем степену прихваћена бошњачка национална идеја (на пример, у Тутину 223 Муслимана, а 28,3 хиљада Бошњака). За разлику од централне Србије, у Војводини је удео ове националности, посматрано по општинама, занемарљив (око 0,1%), при чему се велика већина декларисала као Муслиман, а само мали део као Бошњак.

Албанци су готово потпуно концентрисани у централној Србији (60,0 хиљада или 97,3%), а мањи процент у Војводини (1,7 хиљада или 2,7%). Територијално посматрано, имају апсолутну етничку превагу у две општине централне Србије: Прешево (31,1 хиљада или 89,1%) и Бујановац (23,7 хиљада или 54,7%) и значајнији удео у општини Медвеђа (2,8 хиљада или 26,2%). У тим општинама живи чак 96,1% Албанаца с подручја централне Србије, док их у осталим општинама одликује дисперзивна насељеност и врло ниски удели (око 0,1%), што указује на изразит процес њихове националне хомогенизације на југу Србије. Албанци су у периоду 1991–2002. имали негативне трендове у популационом развоју, али су задржали апсолутну етничку превагу у поменуте две општине, при чему је у једној (Прешево) дошло до смањења броја и удела (са 60,1% на 54,7%). У тим општинама се и број Срба смањивао мада је њихов релативан удео порастао услед веће негативне стопе раста других националности. У општинама Војводине албанска мањина има маргиналне уделе и просторни размештај је везан углавном за веће градска насеља.

Од укупног броја *Словака* с територије Србије, мали број (2,4 хиљаде или 4,0%) живи у централној Србији, док је њихова главна зона концентрације у Војводини (56,5 хиљада или 96%), где после Мађара, представљају бројчано најзначајнију националну мањину. Упркос негативним трендовима у демографском развоју, задржали су етничку превагу у две општине: апсолутну у Бачком Петровцу (9,8 хиљада или 66,4%) и релативну у Ковачици (11,5 хиљада или 41,1%). У осталим општинама имају ниске уделе, одликује их дисперзивна насељеност (изузев у Бачу, 19,8% и Бачкој Паланци, 9,6%) и знатна измешаност с осталим националностима (посебно Србима и Мађарима).

Припадници *буџарске* националности претежно су настањени у пограничним општинама југоисточне Србије, према Бугарској. Од укупног броја Бугара, 91,9% живи у централној Србији, а 8,1% на територији Вој-

водине. У две општине бележе висок степен етничке хомогености и чине већину. То су: Босилеград (7,0 хиљада или 70,9%), и Димитровград (5,8 хиљада или 49,7%) у којима је, иначе, концентрисано преко две трећине (око 68%) укупног броја Бугара с подручја централне Србије. У поређењу с 1991. годином, у обе општине бугарска национална мањина је забележила опадање, при чему су задржали етничку већину, али су у једној (Димитровград) изгубили апсолутну превагу. Истовремено, Срби су имали повећање, а Југословени значајно смањење удела јер је у последњем попису већина променила етничку припадност (највероватније су се декларисали као Срби).

* * *

Говорећи о кретању становништва Србије, као и на простору бивше СФРЈ, не можемо заобићи велике промене у његовом размештају узроковане вољним или присилним миграцијама становништва, оружаним сукобима и етничким чишћењем, а као једна од крупних демографских последица ових догађаја јесте територијална хомогенизација и смањивање степена етничке хетерогености готово свих бивших југословенских република. Мада су политички мотивисане и етноцентричне миграције текле и за време постојања СФРЈ (на пример, Срби из Хрватске и с Косова и Метохије), у 1990-им годинама попримиле су драматичне размере. На подручју бивше СФРЈ, највећа етничка хомогенизација одиграла се у Србији и Хрватској, а у оквиру Србије првенствено на подручју Војводине, због доласка српских избеглица, али у извесној мери и због опадања броја припадника националних мањина. Присилне миграције у којима су углавном учествовали Срби имале су за последицу етничку хомогенизацију и једне и друге државе, мада је томе допринело и исељавање грађана нехрватске односно неспрске националности.⁸ Да ли је даља етничка хомогенизација неизбежна судбина бивших југословенских република? Неизвесно је да ли ће такви трендови бити настављени или заустављени, али је сасвим сигурно да неће бити супротни. Мада постоји одређена позитивна корелација између политичке нестабилности и етничке хетерогености, ипак висок степен хомогенизације није оптималан за развој државе, јер недостаје етничка динамика која проистиче из богатства различитости, контаката с другим народима и културама [Wiberg 1996: 55].

У целини посматрано, може се закључити да су на етничку хомогенизацију и просторни размештај становништва Србије крајем 20. и почетком 21. века утицале масовне миграције, затим, етнички диференциран природни прираштај, национално-верско „буђење” многих етничких заједница, мање или више изражени асимилациони и интеграциони про-

⁸ Етничке промене у Хрватској су пре свега последица опадања броја Срба (с 581,7 хиљада или 12,2% у 1991. на 201,6 хиљада или 4,5%, у 2002. години), док је удео већинског становништва порастао са 78,1% на 89,6%. Иако се у Хрватској и Србији удео већинског становништва повећао, Хрвати етничку хомогенизацију доживљавају као успех, док је то код Срба трагична последица рата.

цеси, као и сложена политичка и социо-економска ситуација у том периоду. Оправдано се претпоставља да тенденције промена у етничкој структури становништва нису завршене, као ни процеси који их условљавају. Међутим, какве ће у наредном периоду бити промене у етничкој композицији није могуће предвидети, пре свега због непознатих трендова у репродукцији становништва, а још више су отворена питања смера и интензитета будућих унутрашњих и спољних миграција, стабилности националног одређења појединих етничких заједница и слично. У сваком случају, питање етничке структуре и етнодемографских промена је осетљиво и не би смело да се препусти спонтаним демографским токовима, јер су последице оваквих трендова бројне, разноврсне и дугорочне.

Треба још истаћи да је у Србији као мултиетничкој држави мањинско питање од изузетне важности. То се односи не само на бројност и територијални размештај наационалних мањина, већ и на постојање великих дистинкција у погледу њиховог демографског развика, социо-економских, религијских и културно-цивилизацијских карактеристика, националне еманципације и политичког организовања. С регионалног аспекта, у централној Србији, мада етнички хомогеној, мањинско питање је од великог значаја с обзиром на специфичан просторни размештај и процес етничке хомогенизације најрелевантнијих мањина које живе у пограничним деловима земље, што ово питање чини додатно сложеним. С друге стране, Војводина представља прави етнички мозаик различитих националности изразито диференцираних по својим етно-културним карактеристикама, па су добри већинско-мањински односи, заштита права националних мањина и етничка толеранција кључ за стабилност ове покрајине.

Крај 20. века означен је као „доба миграција” због масовних глобалних, све диференциранијих миграцијских токова, као и „доба национализма” с обзиром на оживљавање етничкосте и „експлозију” националног идентитета код многих етничких заједница [Yacoub 1998: 91]. Због тога, данас мултикултурализам, односно политика различитости представља алтернативу политици асимилације. Перспективе мултикултуралности у државама Балкана зависиће од међуетничких односа, поштовања људских и мањинских права, као и од политичке стабилности и стратегије демократског и економског развоја овог региона.

ЛИТЕРАТУРА

- Brunner, G. Nation-States and Minorities in the Eastern Part of Europe. *Regio: A Review of Minority and Ethnic Studies* (Budapest) 1994.
- Cvijić, J. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1966.
- Gagić, Lj.(). Etnički procesi stanovništva Novog Pazara u drugoj polovini XX veka, *Demografija* (Beograd), 2009.
- Janjić, D. Minorities Under the Rule of Nationalism: The Case of Yugoslavia, *Nationalism and Minorities*, Center for Human Rights of University of Essex, Forum for Ethnic Relation, Institut of Social Sciences, Belgrade 1995.

- Petrović, R. Dugoročne promene etničke strukture u SR Srbiji, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, (Beograd), XIII-2, 1983.
- Poulton, H. Balkans – Minorities and States in Conflict, *Minority Rights Publications*. London 1991.
- Raduški, N. *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji. Etnčke promene i demografski razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2007.
- Raduški, N. Etničke migracije na prostoru Vojvodine u drugoj polovini 20. stoljeća, *Migracijske i etničke teme*. (Zagreb), god. 18, broj 4, 2002.
- Spasovski, M. Teritorijalni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji, *Jugoslavenski pregled*, (Beograd), god. XXXVIII, broj 1, 1994.
- Todorova, M. *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XXI vek, Beograd 1999.
- Wiberg, H. Ethnicity, Identity, Conflict, *Ethnicity in Postcommunism*, Institute of Social Sciences, Forum for Ethnic Relation, Europe and the Balkans, Belgrade 1996.
- Yacoub, J. *Les minorities dans le monde – faits et analyses*. Paris: Desclée de Brouwer, 1998.

SPATIAL DISTRIBUTION AND ETHNIC HOMOGENIZATION OF POPULATION IN SERBIA

by

Nada Raduški

SUMMARY. In the article is going to presented the ethnic picture of the population of the Serbia and the ethnodemographic changes in period 1991–2002, caused by migration, natural movement, changed declaration on national affiliation, as well as some political and socio-economic factors. Ethnocentric migrations (voluntary and forced) primarily influenced on the change of ethnic structure of the Serbia, in the sense of creating nationally more homogeneous region, having in mind the national structure of refugee-population. On the other side, the emigration of some other nationalities which migrated to their mother countries due to political and economic reasons influenced on the ethnic structure, too.

Spatial distribution of population according to nationality is an important aspect of demographic development conditioned primarily by ethnically differentiated natural growth and migrations, but also with the impact of numerous other factors. In Serbia is present an exceptional concentration and homogenization of population of certain nationalities. Due to specific territorial distribution and ethnic domination of relevant national minorities in border parts of the country, the question of their status and territorial-political organization gives special severity and significance to the minority question in Serbia. Having in mind that Serbia is a multiethnic and multiconfessional state, the protection of minorities rights and good inter-ethnic relations are necessary for peace, stability and democratic development of the Serbia and the Balkans region.

KEY WORDS: spatial distribution, ethnic homogenization, national minorities, municipalities, Serbia

Јан Марко

АНАЛИЗА ЛЕКСИКОНА СЛОВАЧКИХ ВОЈВОЂАНСКИХ УНИВЕРЗИТЕТСКИХ ПЕДАГОГА И НАУЧНИКА¹

САЖЕТАК: Назив прилога сугерише, да се без посебног напора разуме, да чланови посматраног основног скупа садржаног у Лексикону по рођењу потичу из словачких војвођанских насеља.

Анализом података садржаних у биографијама лица унетих у Лексикон било је могуће утврдити: број лица рођених у појединим насељима, њихово социјално порекло; врсту завршене средње школе као и оријентацију остварену на високошколским студијама; старост и број кандидата приликом одбране магистарске, односно докторске тезе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјално порекло, средња школа, висока школа – факултет, теза – магистарска, докторат

Председник Словакистичког војвођанског друштва у Новом Саду² проф. др Михал Тир у Уводним напоменама Лексикона наглашава, да: „Словакистичко војвођанско друштво у Новом Саду осећа потребу и стога је и одлучило, да својом активношћу допринесе изради потенцијалног речника војвођанских Словака активних у култури, уметности, медијима, образовању и у науци”. Према речима председника Друштва, у првој фази ова се активност усмерава на публикацију која је ограничена на податке о војвођанским Словацима педагошким и научним радницима на високим школама у земљи и иностранству. Иницијални допис о планираним активностима на поменутој публикацији Словакистичко војвођанско друштво упутило је свима потенцијалним лицима у виду циркуларног писма, које је у прилогу садржало припремљени списак с упутством и сугестијама у вези с писањем биографија. Циркуларно писмо написано и разаслао 14. марта 2007. потписао је Михал Тир, председник Друштва.

¹ Marko, J. *Lexikón slovenských vojvodinských vysokoškolských učiteľov a vedcov*. Slovenské vydavateľské centrum Báčsky Petrovec – Slovakistická vojvodinská spoločnosť, Nový Sad 2009.

² Slovakistická vojvodinská spoločnosť v Novom Sade.

ИЗВОРИ ПОДАТАКА И МЕТОД РАДА

Израда Лексикона претпостављала је припрему изворног – иницијалног списка војвођанских педагошких и научних радника, наставника на високим школама у земљи и у иностранству. Заједничко обележје овог основног скупа било је у томе, што су сва лица унета у списак сада или раније били наставници (професори) и научни радници на високим школама и у научним институцијама. Приликом одабирања личности, које би требало да буду уврштене у овај списак, консултована је домаћа и инострана литература, подаци садржани на Интернету и слични извори.

Садржај података, које је било потребно навести у биографији за одређене личности посматраног скупа, активних у време прикупљања материјала за публикацију, коришћен је упитник Народног биографског завода Словачке народне библиотеке у Мартину.³ Констатација се односи и на доступна лица која су у то време била већ у пензији. Биографски подаци за лица, која у посматраном раздобљу нису била доступна (нису била жива), црпени су из литературних извора (лексикона и биографских речника). То се увек наводи на крају одреднице.

ПОТРЕБА АНАЛИЗЕ ЛЕКСИКОНА И МЕТОД РАДА

Лексикон у виду објављене публикације представља трајан извор, у коме је на једном месту концентрисан велики број значајних података о скупини лица с обележјем словачки војвођански педагошки и научни радници. Ове податке могуће је систематски разврстати, класификовати, анализирати и оцењивати применом разних мерила – стручних, друштвених, друштвено-економских и других.

Лексикон војвођанских Словака активних на високим школама и у научним установама садржи основне одреднице сврстане према абеди. Ту се налазе значајни подаци, које је могуће свестрано анализирати (на пример: карактеристика броја, социјалног порекла, стручног усмеђења и просторне дисперзије лица сврстаних у посматрани скуп).

Лица уврштена у публикацију баве се (бавила су се) педагошким и научним радом. Ту су наставници на високим школама и научници различитих звања, који су се за ову активност припремали и припремају, поред осталог, израдом и одбраном магистарских и докторских радова. Од интереса је сагледати, с једне стране, број магистарских и докторских теза, које су браниле посматране особе а, с друге, указати на животни век у коме су (били) реализовани ови задаци.

Основни посматрани подаци обрађени су применом одговарајућих познатих математичко-статистичких поступака. Обрада је вршена применом компјутера. На овај начин добијена је одређена карактеристика посматраног феномена: просечна вредност као аритметичка средина (\bar{x}), стандардна грешка (δ), коефицијент варијације ($Cv\%$), екстремне вредности (минимум-максимум), коефицијент корелације (r_{xy}).

³ Národný biografický ústav Slovenskej národnej knižnice v Martine.

Хомогеност и хетерогеност одређене појаве у међусобном односу представљају реципрочну вредност. У овом раду се као показатељ хетерогености одређене посматране појаве (низ, серија) користи коефицијент разноврсности (Kr). Његова вредност утврђивана је применом обрасца:

$$Kr = \frac{(\sum xi)^2}{\sum xi^2}$$

За утврђивање квантитативне промене структуре социјалног порекла и других појава користи се образац, који у ову сврху предлаже Клаус-Вернер Шац (Klaus-Werner Schatz), а који, прилагођен за потребе овог истраживања, гласи:

$$Ks = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{i=m} (S_{it} - S_{io})^2}{n}}$$

s = процентуално учешће групе родитеља i у укупном броју,
 o = почетак периода,
 t = завршетак периода,
 n = број година ($t-o$),
 m = број чланова скупа, за које се утврђује структура и наглашеност промене.

Периодизација података посматраног раздобља подељена је на шест временских интервала.

Као први временски интервал, из практичних разлога, сматра се деветнаести век у целини, који се завршава годином 1900.

Двадесети век се посматра као пет двадесетогодишњих интервала:
 први обухвата године 1901. до 1920;
 други: 1921–1940;
 трећи: 1941–1960;
 четврти: 1961–1980 и, најзад,
 пети – представља отворени временски интервал, који почиње годином 1981.

РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗЕ

Број високошколских наставника и научника према месту рођења

Лексикон садржи 165 одредница с подацима о лицима рођеним у појединим местима Војводине (табела 1).⁴

⁴ Подаци о месту рођења наведени у биографијама (посебно када је реч о Новом Саду, Панчеву и Београду) су тачни, преузети из матичних књига рођених. Ове податке ипак не треба идентификовати с трајним местима боравка њихових родитеља, јер се у поменутих местима (Нови Сад, Панчево, Београд) налазе породилишта, у којима су означена лица рођена, иако место рођења не представља њихово односно стално место боравка њихових родитеља.

Табела 1. Дистрибуција чланова основног скупа према месту рођења

Место	Број	Удео %	Место	Број	Удео %
Арадац	4	2,42	Нови Сад	27	16,36
Бач	1	0,61	Остојићево	1	0,61
Бачка Паланка	8	4,84	Падина	4	2,42
Бачки Петровац	36	21,82	Панчево	3	1,82
Бајша	2	1,21	Пивнице	8	4,84
Београд	6	3,63	Селенча	3	1,82
Бингула	2	1,21	Сента	1	0,61
Ердевик	3	1,82	Сомбор	1	0,61
Хајдучица	1	0,61	Силбаш	1	0,61
Гложан	7	4,24	Стара Пазова	6	3,63
Качарево	1	0,61	Врбас	1	0,61
Ковачица	11	6,67	Земун	1	0,61
Кисач	11	6,67	Зрењанин	4	2,42
Кулпин	6	3,64	Остала места	4	2,42
Лалић	1	0,61	Свега	165	100,00

Произилази да с подручја насељених места Бачке потиче претежан део особа о којима је реч (око 70%), Баната (17–18%) и Срема (12%).

СОЦИЈАЛНО ПОРЕКЛО НАСТАВНИКА УНИВЕРЗИТЕТА И НАУЧНИКА

Приликом анализе података о социјалној припадности родитеља особа наведених у биографијама примарну улогу имало је занимање оца. У биографијама о занимању мајке било је осим *домаћица* наведено: економиста, фармацеут, инжењер шумарства, инжењер грађевинарства, лекарка, апотекарка, стручна учитељица, правник, професорка словачког језика и литературе, радница, техничар – хемијски, односно машински или зубарски, учитељица, васпитачица, професор универзитета, медицинска сестра. Ипак, на основу ових неколико података о занимању мајке не би било оправдано састављати посебну табелу о социјалном пореклу потомака посматраног скупа.

Табела 2 унета у овај прилог ослања се на занимање оца као карактеристичног обележја социјалног порекла породице. Категорије означене као занимање породице из наведених разлога нису увек хомогене.

У одредницу *земљорадничка* породица унет је земљорадник који располаже већим или мањим земљишним поседом, као и ситан инкосени земљорадник. У категорији *радничка породица* јавља се као репрезентант породице радник у предузећу и индустрији без обзира на његове квалификације (моделар, тракториста, чувар), као и надничар у пољопривреди, који се повремено бави израдом предмета плетењем прућа. Слична констатација може бити примењена и на *занайске породице*. У ову категорију сврставају се занати који полако нестају (замиру), као и са-

времена занимања: берберин, каменорезац, колар, ћурчија, кројач, месар, зидар, обућар, столар и повртар. Мање су хетерогене категорије интелектуалних занимања: службеничке породице, учитељске и професорске, инжењерске, породице правника, економиста, новинара, лекарске, свештеничке и породице уметника.

Одређени недостаци примењене класификације и разврставања су евидентни. Међутим, у сваком случају било је потребно применити одређени поступак класификације породица, да би се у посматраном раздобљу остварио систематски преглед социјалног порекла словачких војвођанских високошколских наставника и научника (табела 2).

Анализом података (табела 2) јасно се може констатовати да највећи број (34 лица) словачких високошколских педагога и научника у посматраном раздобљу потиче из земљорадничких породица. Означена тенденција достиже максимум у временском интервалу 1921–1940 (12), после чега следи њен постепен пад.

Други, не мање значајан извор, представљају породице учитеља и професора (26 лица). Феномен раста броја припадника ових породица је непрекидан, иако је означен одређеном мање-више наглашеном осцилацијом.

Потомцима породица правника, економиста и новинара (26 лица) и породицама занатлија (18 лица) у укупном броју припада висока позиција.

Потомци породица радника (12 лица), инжењера (8 лица), лекара (8 лица) и службеника (7 лица) јављају се после другог (1921–1940), односно трећег (1941–1960) посматраног интервала двадесетог века.

Из свештеничких (4 лица), трговачких (2 лица) и породица уметника (2 лица) потиче укупно 8 лица.

Табела 2. Дистрибуција чланова основног скупа према занимању родитеља

Породица	Временски интервал рођења чланова скупа						Свега
	<1900	1901–1920	1921–1940	1941–1960	1961–1980	>1981	
Земљорадничка	1	4	12	10	7	–	34
Радничка	1	–	1	5	3	2	12
Занатлијска	1	–	5	8	4	–	18
Трговачка	–	–	1	–	1	–	2
Службеничка	–	–	2	4	1	–	7
Учитељска, професорска	2	1	7	6	10	–	26
Инжењери и техничари	–	–	–	2	6	–	8
Правник, економиста, новинар	–	1	–	7	10	2	20
Лекарска	–	–	2	4	2	–	8
Свештеничка	–	2	1	1	–	–	4
Уметничка	–	–	1	–	1	–	2
Непознато занимање родитеља	1	5	5	9	3	1	24
Укупан број	6	13	37	56	48	5	165

За 24 лица у одредницама Лексикона није означено социјално порекло – занимање родитеља. Теоријски се може претпоставити да је структура лица, која спадају у ову категорију, према социјалним обележјима идентична са структуром укупног посматраног броја основног скупа, у коме нису изостављени подаци о занимању родитеља.

Поједини временски интервали садржани у табели 2 подвргнути су аналитичком третману. Као мерила утврђене су вредности коефицијената разноврсности и коефицијената промене структуре. Да би се обезбедили што поузданији резултати примене овог метода поређења и сучељавања, обрачуни су остварени: а) полазећи од укупног броја и б) имајући у виду укупан број умањен за број породица непознатог социјалног статуса.

Резултате таквог упоредно сучељеног поступка (метод конфронтације) садржи следећи преглед:

Показатељ	Вредност утврђеног коефицијента разноврсности				
	<1900	1901–1920	1921–1940	1941–1960	1961–1980
Временски интервал					
Укупан број	4,50	3,60	5,37	8,00	7,06
- без непознатог занимања	2,90	3,57	4,45	7,02	6,39

Показатељ	Вредност утврђеног коефицијента промене структуре			
	<1900/ 1901–1920	1901–1920/ 1921–1940	1921–1940/ 1941–1960	1941–1960/ 1961–1980
Суседни временски интервал				
Укупан број	10,45	7,85	5,08	4,69
- без непознатог занимања	12,72	7,84	5,86	4,70

Израчунате вредности коефицијента разноврсности веома јасно истичу чињеницу да се у посматраним временским интервалима у сваком двадесетогодишњем раздобљу значајно мења састав порекла универзитетских наставника и научника. То сведочи да се кадрови на високим школама и научним установама не репродукују из уских социјалних извора, који се карактеришу непотизмом, већ се, ширећи се, ослањају на нове социјалне слојеве. Означени феномен заслужује позитивну оцену.

С друге стране, као рефлексија чаробног огледала, вредности коефицијената промене структуре од почетне високе вредности, која означава евидентан несклад између првог и другог временског интервала, у следећим суседним временским интервалима систематски опадају и указују на то да су структурне промене у последњем временском интервалу незнатне и да доприносе жељеној апсорпцији најширих кадровских извора од којих се репродукују наставници високих школа и научни радници.

Врста средње школе, коју су посећивали словачки војвођански
високошколски педагози и научници

Према биографским подацима од лица рођених у деветнаестом веку средње школе је посећивало шесторо ученика и то:

Шафарик, Јан (Šafárik, Ján 1814–1876) посећивао је прво немачку школу (1821). Касније је учио у Српској православној гимназији у Новом Саду, у којој је његов стриц П. Ј. Шафарик био директор.

Рохоњ, Јозеф Викџор (Rohoň, Jozef Viktor 1845–1923) завршио је средњошколско гимназијско образовање у Шопроњу.

Квачала, Јан Радомил (Kvačala, Ján Radomil 1862–1934), учитељска породица, гимназију завршио у Сарвашу.

Хармини, Милан Михал (Harminc, Milan Michal 1863–1964), син кулпинског зидара, завршио је Немачку трговачку академију у Новом Саду.

Имро, Јан (Imro, Ján 1897–1990), син сиромашног земљорадника, посећивао прво гимназију у Сарвашу. Студије је завршио у Вршцу.

Сирацки, Андреј (Sirácky, Andrej 1900–1983), радничка породица, похађао је немачку гимназију у Новом Врбасу, одређено време у Сарвашу. Студије је завршио у Новом Врбасу.

Др Јан Чаплович (Dr. Ján Čaplovič) у свом прилогу *Pamätnica – 50 rokov Slovenského gymnázia v Petrovci* (Slovenské gymnázium, Petrovec 1969) присећајући се властитог студирања о томе пише: „Студирати далеко од родног места, то је било и скупо и тако посебно, да се на то одлучивао само мало који родитељ од земљорадника и ситних занатлија. Већину тих малобројних ђака из ових крајева сачињавали су синови интелигенције (свештеника, учитеља и др.). Више образовање ограничавано је тако на врло уски слој.“

Примедба Јана Чапловича у *Pamätnici* указује на то да је он добро познавао услове тога времена о којем пише. Касније се услови мењају. О томе сведоче подаци о броју ученика, њиховом социјалном пореклу и просторној дисперзији.

Из табеле 3 јасно се види да се у посматраном раздобљу повећава број полазника средњих школа.

Табела 3. Дистрибуција припадника основног скупа према врсти завршене средње школе

Врста школе	Временски интервал рођења чланова скупа						Укупно	
	<1900	1901–1920	1921–1940	1941–1960	1961–1980	>1981	број	удео
Гимназија	5	10	29	42	35	5	126	76,36
Учитељска школа	–	1	2	2	–	–	5	3,03
Академија и шк. прим. уметн.	–	–	–	2	–	–	2	1,21
Средња музичка школа	–	–	–	1	–	–	1	0,61
Средња тргов. и економска	1	–	–	2	–	–	3	1,82
Средња техничка школа	–	–	1	4	7	–	12	7,27
Средња пољопривр. школа	–	–	3	1	3	–	7	4,24
Непозната школа и место	–	2	2	2	3	–	9	5,46
Укупан број	6	13	37	56	48	5	165	100,00

Јасно је да гимназија као школа у посматраном раздобљу има при-мат. Више од $\frac{3}{4}$ евидентираних лица у Лексикону одлучило се да заврши гимназију. Означена оријентација се може оправдати. Ова универзална школа својим свршеним ученицима обезбеђује неограничен одлазак и студирање на високим школама.

У годинама 1901–1960 евидентно је интересовање за упис на учи-тељске школе (5 лица, 3,03 %) иако је број и учешће ових полазника ре-лативно ниско.

Усмеравање ученика на упис у средње школе (техничку и пољопри-вредну), чији је број и удео релативно висок (техничка 12 лица, 7,27%; пољопривредна 7 лица, 4,24 %) учено је у особа рођених у раздобљу 1921–1980.

И за табелу 3 рачунски су утврђивани коефицијенти разноврсно-сти и промене структуре. Резултате оваквог поступка сучељавања са-држе следећи бројчани прегледи.

Показатељ	Вредност израчунатог коефицијента разноврсности				
	<1900	1901–1920	1921–1940	1941–1960	1961–1980
Укупан број	1,38	1,60	1,59	1,74	1,78
- без непознате школе	1,38	1,20	1,43	1,63	1,80

Показатељ	Вредност израчунатог коефицијента промене структуре			
	<1900/ 1901–1920	1901–1920/ 1921–1940	1921–1940/ 1941–1960	1941–1960/ 1961–1980
Суседни временски интервал				
Укупан број	5,54	3,00	2,34	2,53
- без непознате школе	4,57	2,81	2,52	1,59

Наведени показатељи обавезују на констатацију да према утврђе-ним вредностима коефицијената разноврсности у посматраном раздо-бљу од почетног до последњег интервала основна тенденција структуре школа, коју су посећивали будући педагози и научници, постаје видљи-во перманентно разноврснија (сложенија). Констатација се односи на целокупни број школа, као и њихов број из кога су изостављене школе непознате оријентације и локалитета.

Запажена реакција феномена разноврсности школа је позитивна, јер се у обрнутом смислу рефлектује на утврђене вредности промене структуре међу појединим временским интервалима. Ове промене су међу почетним интервалима наглашеније, а касније разлике постепено опадају. На свршетку посматраног раздобља структуру школа више не прате њене наглашене промене, јер се она на одређени начин стабилизује. Изузетак ове тенденције делимично представљају промене у послед-њем временском интервалу (1961–1980) у којем је евидентан нестанак одређених средњих школа с незнатним бројем слушалаца.

На овом месту потребно је упоредити податке о социјалном поре-клу с оствареним средњошколским образовањем (табела 5).

Очигледно је да су посматране породице, односно њихови потомци (165 лица) и као целина, као и без породица непознатог социјалног порекла (141 породица) гимназији давали предност у односу на остале средњошколске установе. Ову школу посећивало је 76,36 % укупног броја слушалаца (односно 78,72 % без породица непознатог социјалног порекла). Пажњи не може да умакне ни чињеница да посматрана појава осцилује у распону 50% у трговачким породицама и у породицама уметника чак 100% у лекарским и свештеничким породицама. У првом случају је реч (трговачке и породице уметника) о малом броју потенцијалних ученика (2 лица), од којих се једно определило на посећивање гимназије, а друго друге школе. За лекарске и свештеничке породице је карактеристично да њихови потомци искључиво посећују гимназију као школу средњег образовања. За ове породице утврђена вредност коефицијента разноврсности једнака је јединици.

Табела 5. Збирни упоредни преглед социјалног порекла и завршених средњих школа

Социјално порекло	Средњошколска оријентација								Свега
	Гимназија	Учитељска	Академија	Музичка	Трговачка	Техничка	Пољопривредна	Остале школе	
Земљорадничка	27	1	1	–	–	2	3	–	34
Радничка	10	–	–	–	–	1	1	–	12
Занатлијска	13	–	–	–	1	2	2	–	18
Трговачка	1	–	–	–	–	–	1	–	2
Службеничка	4	–	–	1	1	1	–	–	7
Учитељи, професори	21	4	1	–	–	–	–	–	26
Инжењерска	5	–	–	–	–	3	–	–	8
Правник, економ	17	–	–	–	–	2	–	1	20
Лекарска	8	–	–	–	–	–	–	–	8
Свештеничка	4	–	–	–	–	–	–	–	4
Уметници	1	–	–	–	–	–	–	1	2
Непознато порекло	15	–	–	–	1	1	–	7	24
Укупан број	126	5	2	1	3	12	7	9	165

У овом погледу од лекарских и свештеничких породица разликују се породице (респективни потомци) правника, економиста и новинара (гимназија 85%), радника (83,33%), следе породице учитеља и професора (80,77%), земљорадника (79,41%) и занатлија (72,22%).

Уочене разлике могу се објаснити и другачије. Лекарске и свештеничке породице настоје да својим потомцима обезбеде искључиво гимназијско средњошколско образовање, учитељи и професори осим гимназије фаворизују учитељске школе и академије уметности, земљорадничке породице (осим учитељске школе и академије уметности) усмеравају на средње стручне школе (техничка, пољопривредна). Сличан однос према овом проблему имају и радничке и занатске породице.

Приликом завршавања овог поглавља посвећеном социјалном пореклу породица из којих у посматраном раздобљу потичу словачки војвођански педагози на високим школама и научни радници, потребно је поредити њихово социјално порекло и број одбрањених магистарских и докторских радова (табела 6).

Табела 6. Социјално порекло чланова основног скупа и одбрањени магистарски и докторски радови

Социјално порекло	Број чланова	Одбрањени радови		
		магистарски	докторски	Мг + Дг
Земљорадничке породице	34	4	7	11
Радничке породице	12	–	–	8
Занатлијске породице	18	5	3	6
Трговачке породице	2	–	1	–
Службеничке породице	7	1	2	3
Породице учитеља и професора	26	3	10	10
Породице инжењера и техничара	8	2	1	4
Правници, економисти, новинари	20	4	4	6
Лекарске породице	8	–	1	4
Свештеничке породице	4	–	3	1
Породице уметника	2	1	–	–
Непознато занимање родитеља	24	3	7	4
Укупан број	165	23	39	57

У табели се ставља нагласак на дистинкцију одбрањених теза. У посебној колони наводе се магистарске а у посебној докторске тезе. Као одвојена целина посматра се заједничка колона одбрањених магистарских и докторских радова (Мг+Дг).

Компарацијом укупног броја чланова основног скупа сврстаних према социјалном пореклу (165 лица) у функцији независне с бројем одбрањених магистарских теза (23) у функцији зависне величине применом метода корелације добија се коефицијент $r_{xy}=0,73$. То значи, да се повезаност ових посматраних величина може вредновати релативним интензитетом око 50%.

Упоређењем укупног броја чланова основног скупа и одбрањених доктората идентичним методом добијена вредност коефицијента корелације износи $r_{xy}=0,84$, односно укупним бројем чланова посматраног скупа може се објаснити приближно чак 71% одбрањених докторских теза.

Најзад, посматрањем укупног броја чланова основног скупа сврстаног према социјалном пореклу и броја одбрањених магистарских и докторских радова (Мг+Дг), коришћењем метода рачунања корелације добија се коефицијент $r_{xy}=0,80$. Зависна величина условљена је у овом случају око 64% бројем чланова основног скупа.

Сучељавањем поменутих независних и зависних величина применом обрасца како то предлаже Клаус-Вернер Шац за оцену структурних промена и разлика стичу се занимљиве вредности.

Наиме, упоређивањем укупног броја основног скупа и броја магистарских радова применом овог коефицијента утврђује се њихов најнижи склад ($K_s=2,84$). Виша подударност структуре остварује се између укупног броја чланова основног скупа и броја одбрањених доктората ($K_s=2,52$). Ови обрачуни уверљиво указују на најмању структурну разлику између укупног броја чланова основног скупа и заједничког броја одбрањених магистарских и докторских радова ($Mg+Dr$). Вредност утврђеног коефицијента опада на $K_s=1,77$.⁵ То значи, да су ове посматране величине међусобно више сагласне у односу на напред истакнуте појаве. Означену тенденцију социјалног порекла и броја одбрањених магистарских и докторских радова у посматраном раздобљу треба ценити позитивно.

Број магистарских радова потребно је прихватити условно. Списак магистарских радова (23) који представљају завршне степене научног рада, не садржи магистратуре лица која су одбранила докторате условљене претходном одбраном магистарског рада (57). Значи, број одбрањених магистратура износи (23+57) 80. Докторате одбрањене без магистарског рада (39) треба разликовати од доктората одбрањеног после магистратуре (57).

Табела 7. Дистрибуција одбрањених докторских и магистарских радова према временском интервалу рођења и звању носиоца

Показатељ	Временски интервал рођења						Свега
	<1900	1901–1920	1921–1940	1941–1960	1961–1980	>1981	
Докторати							
Редовни професори	4	9	11	20	3	–	47
Ванредни професори	–	–	1	5	1	–	7
Доценти (предавачи, лектори)	–	–	2	6	6	–	14
Асистенти	–	–	–	3	8	–	11
Научни радници	–	–	3	3	8	–	14
Сарадници академије наука	–	1	2	–	–	–	3
Укупан број	4	10	19	37	26	–	96
Магистратуре							
Редовни професори	–	–	–	–	–	–	–
Ванредни професори	–	–	–	2	–	–	2
Доценти (предавачи, лектори)	–	–	2	2	2	–	6
Асистенти	–	–	–	–	7	1	8
Асистенти – практиканти	–	–	–	–	2	–	2
Научни радници	–	–	1	1	–	–	2
Повремени уметн. и педаг. сарадници	–	–	–	2	1	–	3
Укупан број	–	–	3	7	12	1	23

⁵ Коефицијент K_s једнак је јединици ($K_s=1$) код потпуне структурне подударности посматране независне и зависне променљиве величине.

Нека карактеристична обележја магистарских и докторских радова

Примарним опредељењем аутора било је детаљним истраживањем наћи одговор о просечној старости особа садржаних у основном скупу Лексикона приликом одбране магистарских, односно докторских радова и о оствареном временском размаку између датума означених одбрана.

О броју и поузданости података о магистарским и докторским тезама садржаних у табелама 6 и 7 не треба сумњати. Ови подаци потичу из биографија унетих у Лексикон. Нажалост, мора се ипак констатовати, да поменути биографски извори, посебно они старији, који су преузети из доступних лексикона и речника, нису увек садржали неопходне податке за планирану анализу. Анализа се стога бави ограниченим бројем расположивих података. О магистарским тезама, које се третирају као коначна научна активност кандидата, потребни подаци утврђени су за 17 уместо очекиваних 23 лица (73,91%). О докторским тезама одбрањеним без магистарске тезе уместо очекиваних података за 39 случајева, пошло је за руком да се утврди за 19 (48,72%). Паралелни подаци о називу магистарских односно докторских теза, као и о животном веку аутора приликом њихове одбране утврђено је за 57 случајева (100%).

Табела 8. Магистратуре одбрањене као коначни степен научног звања и звање доктора наука остварено без одбране магистратуре

Показатељ	Просечни век (год.)	Коефицијент варијације %	Екстремне вредности	
			минимум	максимум
Магистарске тезе, 1952–2005 (17)	34,00	26,06	25	64
Докторске тезе, 1927–2007 (19)	37,00	27,22	23	62

Констатовани просечан век у коме су остварене одбране магистарских односно докторских радова, није превисок. Ипак, податке о просечном веку одбране у оба случаја карактерише наглашена висока варијабилност. На ову чињеницу указују како утврђена вредност коефицијента варијације, тако и посебно широк распон екстремних вредности. Треба истаћи да и утврђени коефицијенти разноврсности указују на ову појаву. За магистарске тезе његова вредност износи $K_r=15,95$ а за докторске $K_r=16,81$. Умирујуће делује сазнање да је ипак у веку до 30 година живота одбрало магистарску тезу 6, од 31–40 година 9 лица а мимо тога века с великим закашњењем још два лица. Анализом 37–годишњег просека утврђеног за докторске тезе долази се до закључка, да је у веку пре 30 година ову тезу одбрало 5 лица, између 31–40 године 9 лица, 3 лица у раздобљу 41–50 година живота а 2 лица с одређеним закашњењем, што је посебно утицало на коефицијент варијације као и на утврђени распон екстремних вредности.

Табела 9. Одбрањене магистарске и докторске тезе

Показатељ	Просечни век (год.)	Коефицијент варијације (%)	Екстремне вредности	
			минимум	максимум
Укупан број лица 57				
Магистарске тезе, 1957–2005.	31,47	15,52	24	45
Временски размак (године)	7,93	63,36	2	30
Докторске тезе, 1965–2009.	39,40	18,03	26	63
I варијанта – број лица 15				
Магистарске тезе, 1961–2005.	36,80	12,46	31	45
Временски размак (године)	9,73	73,96	2	30
Докторске тезе, 1965–2009.	46,53	14,47	37	63
II варијанта – број лица 42				
Магистарске тезе, 1957–2005.	29,57	11,57	24	38
Временски размак (године)	7,29	55,51	2	21
Докторске тезе, 1967–2009.	36,86	14,69	26	51

Анализа укупног броја за 57 лица с одбрањеним магистарским тезама (1957–2005), временског интервала и одбрањених докторских дисертација (1965–2009) заслужује изузетну пажњу. У овом броју обухваћен је највећи део још и данас активних наставника на високим школама и сарадника у научним институцијама.

Пажња анализе била је усмерена на дистрибуцију кандидата према животном веку у коме је остварена одбрана магистарских односно докторских теза и интервалу између термина остварених одбрана.

Показало се да је просечна старост кандидата приликом одбране магистарских теза била остварена тако што је 5 кандидата одбранило тезу у старости <25 година; 20 кандидата у старости 26–30 година; 24 кандидата у старости 31–35 година а осталих 8 касније.

За докторске тезе констатована аритметичка средина од 39,40 година представља резултат посматране дистрибуције према којој је 5 кандидата одбранило тезу у старости <30 година; 14 кандидата у старости 31–35 година; 15 кандидата у старости 36–40 година; 12 кандидата у старости 41–45 година а 11 кандидата у старости >45 година.

Констатовани временски интервал 7,93 године остварен међу одбранама посматраних теза јавља се као последица дистрибуције у којој је 7 кандидата остварило одбрану у времену краћем од 3 године; 20 кандидата у раздобљу 4–6 година; 15 кандидата у интервалу од 7–9 година; 7 кандидата користило је раздобље 10–12 година а 8 кандидата дужи временски интервал.

Од интереса је нагласити да корелација између старости кандидата приликом одбране магистарских и докторских теза изражена коефицијентом корелације износи $r_{xy}=0,71$; између година старости при одбрани доктората и трајања временског интервала оствареним међу одбранама износи $r_{xy}=0,73$, а између старости при одбрани магистарских теза и утврђеним временским интервалима износи $r_{xy}=0,03$. Оваквом испољавању посматране појаве потребно је усмерити одређену пажњу.

Упоредивањем података садржаним у табелама 8 и 9 о просечној старости кандидата у којој је била остварена одбрана магистарских радова у оба случаја (34,00 и 31,47) произилази да је просечна старост кандидата приликом одбране магистарских теза у табели 9 скраћена за 2,53 године. Истовремено, приликом одбране докторских теза (37,00 и 39,40) она се јавља касније за 2,40 година. У првом случају временски интервал међу потенцијалним временским интервалом износи (37,00–34,00) 3 а у другом (39,40–31,47) 7,93 године. Релативна вредност констатоване варијације посматраног скупа ($Cv\%$) у табели 9 према табели 8 је мирнија за податке о магистарским тезама у табели 8 (15,62 %) према табели 9 (26,06 %). Слична констатација може се делимично применити и на варијацију утврђену за докторске тезе.

Основни скуп (57 кандидата) је према битним обележјима хомоген: сви чланови посматраног скупа су педагошки или научни радници, који су одбранили магистарске и докторске тезе. Узнемирујуће делује сазнање, што просечна старост у којој је била реализована њихова одбрана указује на одређено кашњење. Било је потребно наћи томе узрок.

Детаљном анализом биографија садржаних у Лексикону долази се до сазнања да је одређени број посматраних кандидата, чланова овог скупа, своју радну каријеру почео мимо високошколских и истраживачких установа. Прва активност ових лица остваривана је у индустријским радним организацијама, у издаваштву (редактори, лектори, коректори) књига и часописа, у радију и телевизији; радили су као професори средњих школа или преводиоци званичних текстова у одговарајућим органима власти и слично.

Растућа потреба за кадровима на високим школама, односно научним институтима, позитивна оцена ових кадрова на поменутих радним местима, као и њихово лично интересовање у погледу властитог теоријског усавршавања (магистарске и докторске тезе), представљало је препоруку за њихово касније стално ангажовање на високој школи односно у научној установи.

Подела посматраног основног скупа (57 њарова магистарских и докторских теза) на варијанту I (15) и варијанту II (42 њара). Оваквих случајева у посматраном скупу било је петнаест. Ова лица обухваћена су у скупу означеној као варијанта I и посебно обрађена применом идентичних математичко-статистичких метода као и у основном скупу (табела 9). На идентичан начин обрађена је и скупина (42 пара) означена као варијанта II која је образована од лица која су своју радну каријеру започела претежно као наставници на високим школама односно у истраживачким научним установама.

Упоредивањем добијених резултата у скупу означеној као I варијанта са скупом означеном као варијанта II запажа се да су у скупу I варијанте (15 лица) констатовани неповољнији резултати у односу на скупину II варијанте (42 лица). Констатација је валидна и када се упоређују апсолутни аритметички просеци посматраних појава, као и када се упоређују релативне вредности показатеља варијације.

Утврђене разлике између израчунатих аритметичких средина за I и II варијанту не захтева посебан напор да буду објашњене. Припадницима I варијанте било је могуће да се посвете проблематици сопственог усавршавања и студирању проблематике потенцијалних магистарских и докторских теза после обављених радних задатака, тј. у току слободног времена, претежно викендом и у току годишњих одмора. Особама припадницима II варијанте свакодневним задатком била је активност усмерена на сопствено научно усавршавање. Упркос томе, било би неоправдано потцењивати њихову улогу и обавезе, које су остваривали као педагози на високој школи и као радници у научноистраживачкој установи. Ипак, њихов различити положај је очевидан.

Израчунати аритметички просек старости при одбрани магистарских радова 36,80 година за I варијанту посматран по петогодишњим временским интервалима резултира из чињенице да је 9 лица одбранило ову тезу у старости од 31–35 година; 2 у старости од 36–40 година а 4 у старости од 41–45 година. Докторске тезе су одбранила 2 лица у старости <40 година; 5 у старости 41–45 година а 4 стара 46—50 година. Временски интервали међу одбранама разврстани на трогодишња раздобља имају за последицу фреквенцију према којој је 6 лица одбранило тезе при временском интервалу <6 година; 4 лица припадају интервалу 7–9 година; 1 у интервалу 10–12 година а 4 интервалу дужем од 15 година. Вредност коефицијента корелације између старости одбране магистарских и докторских теза износи $r_{xy}=0,24$; између магистарских теза и временског интервала $r_{xy}=-0,42$ а између старости кандидата приликом одбране докторске тезе и временског интервала $r_{xy}=0,78$.

Анализом скупине означене као II варијанта (42 лица) дистрибуција броја одбрањених магистарских теза рашчлањена на петогодишње временске интервале има за последицу следеће фреквенције; 5 лица је магистарску тезу одбранило у старости <25 година; 20 у старости 26–30 година; 15 лица у старости 31–35 година а 2 лица у старости >46 година. Докорате је 5 лица одбранило <30 година; 14 лица у старости 31–35 година; 13 лица у старости 36–40 година; 7 лица 41–45 година а 3 лица у старости изнад 46 година. Дистрибуција временског интервала између одбране магистарских односно докторских теза применом трогодишњег временског интервала има за последицу фреквенцију: у временском интервалу <3 године тезе је одбранило 6 кандидата; 15 кандидата користило је интервал од 4–6 година; 11 лица 7–9 година; 6 лица 10–12 година а 4 лица изнад 13 година. Коефицијенти корелације утврђени за II варијанту испољавају следеће вредности: између старости кандидата приликом одбране магистарске и докторске тезе коефицијент корелације има вредност $r_{xy}=0,67$; између старости кандидата при одбрани магистарског рада и утврђеног временског интервала $r_{xy}=0,04$; између старости кандидата при одбрани докторске тезе и временског интервала $r_{xy}=0,78$.

Вредности коефицијената корелације поузданије се могу оценити ако се прикажу и упореде у табеларном облику:

Показатељ	Магистарска теза/ докторска теза	Магистарска теза/ временски интервал	Докторска теза/ временски интервал
Укупан број (57)	0,71	0,03	0,73
I. варијанта (15)	0,24	- 0,42	0,78
II. варијанта (42)	0,67	0,04	0,78

Применом метода упоређивања приликом оцена вредности добијених коефицијената корелације како за укупан посматрани број лица ангажованих у одбрани магистарских и докторских теза у раздобљу 1957–2005, односно 1965–2009, као и лица посматраних у оквиру I и II варијанте, јавља се логично питање узрока ниских позитивних и ниских негативних вредности коефицијената корелације када се као независна величина користи колона старости лица која су бранила магистарске тезе и колоне временског интервала реализованог између одбране (магистарских и докторских теза) као зависне променљиве величине. Истовремено, значајније вредности коефицијената корелације евидентирани су у односу између колоне о старости лица која су бранила докторске тезе (независна) и временског интервала међу одбранама (зависна променљива) него међу колонама о старости лица која су бранила магистарске (независна) и докторске тезе (зависна променљива).

Хомогенизација основног скупа (57 њарова магистарских и докторских теза) применом аритметичке средине одабране појаве као водећег реда. Одговор на постављено питање о поменутом узроку покушава се пронаћи применом одређеног објективног метода класификације података којима се располаже о посматраном основном скупу. Избором овог метода потребно је дати предност таквом његовом разврставању, којим ће се обезбедити потребна хомогенизација посматраних појава. У овом прилогу се примењује метод аритметичке средине посматраних величина. Међу њима предност се даје показатељу просечне старости кандидата приликом одбране докторске тезе пратећи истовремено његов утицај на остале индикаторе (у овом случају на старост кандидата при одбрани магистарске тезе и временском интервалу између одбране поменутих теза (табела 10).

Као полазни материјал за анализу примењују се добијени резултати из табеле 9. У њој су садржани збирни подаци за 57 лица. Ту су аритметичке средине – просечне вредности о старости кандидата приликом одбране магистарске односно докторске тезе као и временски интервал констатован међу одбранама. Просечне вредности допуњују карактеристична обележја – коефицијент варијације и екстремне вредности посматране појаве. Предност се даје показатељу о просечној старости кандидата приликом одбране докторске тезе стога, што га с другим показатељима везује одређена мање или више наглашена зависност.

Сви ови показатељи садржани су у првом – иницијалном пољу табеле 10, у низу колона: у првој, податак о просечном веку кандидата при одбрани докторске тезе, у другој, идентични податак о одбрани магистар-

ске тезе и у трећој, податак о временском интервалу међу посматраним одбранама. Свака колона, осим аритметичке средине посматраних појава, садржи и обележја њихове варијације.

У табели 10 већ после првог корака примењеног метода класификације коришћењем аритметичке средине, укупан посматрани број (57) лица која су одбранила докторске дисертације подељен је на две скупине. У прву скупину (A_1) сврстана су 32 лица, која су своје одбране реализовала у старости пре 39 година. Ову скупину карактерише тенденција ограничене варијабилности: $\bar{x}=34,38$ година; $Sv=9,63\%$ и екстреми старости 26–39 година. Другу скупину (A_2) чини 25 лица, која су одбрану теза реализовала у просечној старости изнад 40 година. Њу такође карактерише умањена варијабилност: $\bar{x}=45,84$ године; $Sv=11,28\%$ и екстремне вредности 40–63 године.

Применом следеће фазе коришћењем метода скупина A_1 подељена је на две нове скупине A_{11} и A_{12} . У скупину A_{11} сврстано је 15 лица, који су докторате одбранили млађи од 34 године. Скупину карактерише: $\bar{x}=31,47$ година, $Sv=6,89$ и распон екстрема 26–34 године. Констатација се може применити и на скупину A_{12} у коју је сврстано 17 лица: $\bar{x}=36,94$ године, $Sv=4,00\%$ и распон екстремних вредности 35–39 година.

Идентичне промене се запажају и приликом анализе скупине A_2 . Њеним дељењем јављају се скупина A_{21} (у коју је уврштено 14 лица) и A_{22} (која обухвата 11 лица). Уједначавање се одражава и на аритметичке средине (\bar{x}) – просечну старост при одбрани теза, као и на мере релативне варијације ($Sv\%$) и констатоване екстремне вредности. Просечна старост лица приликом одбране теза у скупини A_{21} износи $\bar{x}=42,43$ године, $Sv=4,00\%$ а распон екстрема 40–45 година. Скупину A_{22} карактерише $\bar{x}=50,18$ година, $Sv=9,63\%$ и распон екстремних вредности 46–63 године.

Поуздано се може закључити, да сви показатељи промена за одбрањене докторске дисертације већ после друге фазе апликације метода аритметичког просека испољавају очекивану тенденцију уједначавања и стабилизације мера варијације. Отвара се питање утицаја посматране појаве на друге две посматране вредности (старост приликом одбране магистарских теза и временски интервал међу одбранама). Паралелне промене су евидентне и за колону магистарских теза, као и за колону временског интервала међу одбранама. Субјективном проценом се запажају одговарајуће очекиване промене аритметичких средина ових појава са напоменом, да њихове мере варијације не указују увек на очекивани и задовољавајући ниво уједначености. То је разумљиво. Посматране појаве нису у међусобном функционалном односу, а некада ни ниво њиховог узајамног односа није довољно изражен у виду корелације.

Табела 10. Посебна класификација одбрањених магистарских и докторских теза⁶

57 лица			
\bar{x}	39,40	31,47	7,93
Cv %	18,03	15,52	63,36
мин.	26	24	2
макс.	63	45	30

32 лица			
34,38	28,63	5,75	
9,63	10,11	40,00	
26	24	2	
39	34	10	

15 лица			
31,47	26,8	4,67	
6,89	8,49	46,29	
26	24	2	
34	31	10	

17 лица			
36,49	30,24	6,71	
4,00	7,98	30,18	
35	26	4	
39	34	10	

25 лица			
45,84	35,12	10,72	
11,28	12,80	57,22	
40	28	2	
63	45	30	

14 лица			
42,43	33,36	9,07	
4,00	6,61	34,17	
40	31	4	
45	38	14	

11 лица			
50,18	37,36	12,82	
9,63	15,20	64,88	
46	28	2	
63	45	30	

Да би се боље сагледали ови односи, поред класификације остварене према старости кандидата при одбрани докторских теза, било је потребно применити коришћени метод класификације према старости кандидата при одбрани магистарских теза, као и према временском интервалу

⁶ Под претпоставком да основни скуп као целина није довољно хомоген, јер његову аритметичку средину карактерише висока вредност коефицијента варијације и распон екстремних вредности, хомогенизација може да се оствари једноставним поступком.

Утврђена аритметичка средина за скуп А у целини примени се као критична вредност омогућава да се означени скуп као целина (А) раздели на јединице А1 које имају нижу вредност од аритметичког просека и јединице А2 са вредностима вишим од аритметичког просека. Може се претпоставити, да се овим поступком за јединице А1, односно за јединице А2 добију нове хомогеније целине које карактеришу нове вредности аритметичке средине као ниже вредности коефицијента варијације и екстремне величине у односу на основни скуп А.

Даљи поступак хомогенизације реализује се понављањем класификације јединице А1 на А11 и А12, односно А2 на А21 и А22 за које се утврђују нове карактеристичне вредности (аритметичка средина, коефицијент и интервал варијације).

међу поменутиим одбранама као критичним временским тачкама. Резултати ове обраде презентују се паралелно у табели 11.

Табела 11. Упоређење добијених резултата применом идентичног метода коришћењем разних иницијалних показатеља

			Показатељи					
Магистарска теза			Докторска теза			Временски интервал		
17 лица			15 лица			20 лица		
26,41	33,06	6,65	26,80	31,47	4,67	31,45	35,35	3,90
6,43	13,88	62,24	8,49	6,89	46,29	16,49	14,98	28,7
24	26	2	24	26	2	24	26	2
28	47	19	31	34	10	44	47	5
17 лица			17 лица			18 лица		
30,29	38,82	8,53	30,24	36,94	6,71	31,56	38,44	6,89
2,8	12,79	55,78	7,98	4,00	30,18	17,40	14,69	12,08
29	33	2	26	35	4	24	30	6
31	51	21	34	39	10	45	51	8
16 лица			14 лица			12 лица		
33,87	43,19	9,31	33,36	42,43	9,07	31,17	41,33	10,17
3,55	15,03	69,34	6,61	4,00	34,17	15,21	12,55	11,93
32	37	4	31	40	4	24	34	9
36	63	30	38	45	14	41	53	13
7 лица			11 лица			7 лица		
41,14	47,57	6,43	37,36	50,18	12,82	31,86	50,14	18,29
7,08	7,47	53,78	15,20	9,63	64,88	7,58	11,45	32
38	42	2	28	46	2	28	45	14
45	53	12	45	63	30	35	63	30

Приказаном класификацијом јављају се различите структуре које се ослањају на мере варијације. Иницијални показатељ одређене појаве у својој колони обезбеђује за њу најповољније уједначене мере варијације. Таква констатација се не може применити и на друге посматране појаве.

Од интереса је запазити да се приликом анализе старости при одбрани магистарских и докторских теза долази до уверења према коме се при порасту временског интервала потребног за одбрану паралелно јавља раст (промена) временског интервала и код друге посматране појаве. Изузетак представљају резултати класификације посматраног временског интервала. Коришћење ове класификације приликом промене временских интервала сукцесивно се мења и старост при одбрани докторских теза с напоменом да се старост кандидата при одбрани магистарских теза мења неприметно.

О томе недвосмислено сведочи следећи преглед:

Просечне аритметичке вредности – таб. 11.						
Скупина	Временски интервал		Магистарске тезе		Докторске тезе	
	године	индекс	године	индекс	године	индекс
A ₁₁	3,90	100,00	31,45	100,00	35,35	100,00
A ₁₂	6,89	176,67	31,56	99,65	38,44	108,74
A ₂₁	10,17	260,80	31,17	99,11	41,33	116,92
A ₂₂	18,29	468,97	31,86	101,30	50,14	141,84

На констатоване односе указују и вредности коефицијената корелације. Ниске вредности ових коефицијената између просечне старости кандидата при одбрани магистарских и докторских теза и временским интервалом и релативно високе кад је у питању однос старости при одбрани докторских теза и временским интервалом међу одбранама може утицати као сугестија, да временски интервал представља величину – услов, од којег зависи старост кандидата при одбрани докторске тезе. Другим речима – краћи временски интервал повољно утиче на старост кандидата при одбрани докторске тезе. Посматрани временски интервал – раздобље између одбрана није услов за одбрану. Оно се јавља као последица. Констатована зависност и уочени корелативни однос између старости кандидата при одбрани докторске тезе и временског интервала непосредно указује на потребу стварања повољнијих услова за савладавање проблематике педагошког и научног усавршавања кандидата у животном веку коме њихов интелектуални зенит омогућава без предрасуда селективну апсорпцију нових научних сазнања и њихову примену приликом писања теза.

На ову околност се често и јавно указује. Познати су напори влада, које посебним програмима планирају у својим земљама подизање и стабилизовање научног потенцијала младе генерације – стручног потенцијала развоја науке и технике. Научне организације се такође баве развојем мерења људског потенцијала у производним предузећима.

Није случајно, што су наставници високих школа и научни радници из редова војвођанских Словака ангажовани у иностранству одбранили магистарске тезе у старости с 28,57 а докторске тезе с 33,31 годином (табела 12).

Табела 12. Одбрањене магистарске и докторске тезе лица ангажованих у иностранству⁷

Показатељ	Просечан век (год.)	Коефицијент варијације (%)	Екстремне вредности	
			минимум	максимум
Магистар. тезе, 1978–2005, 14 лица	28,57	15,15	24	39
Докторске тезе, 1987–2010, 16 лица	33,31	15,64	27	47

⁷ Дистрибуција одбране – магистарске тезе: <25 година 4 лица; 26-30 година 6 лица; 31-35 година 3 лица; >35 година 1 лице; докторске тезе: <30 година 5 лица; 31-35 година 8 лица; 36-40 година 1 лице и >41 година 2 лица.

Подаци садржани у табели 12 недвосмислено указују на чињеницу да земље које ангажују високошколске педагошке и научне стручњаке из иностранства озбиљно узимају у обзир ове проблеме и намерно дају предност њиховом интелектуалном потенцијалу.

На овом месту треба споменути да је Југословенска научна трибина у Београду током девете деценије прошлога века у оквиру истраживачког задатка *Југославија у развоју* указала на број високо квалификованих стручњака – магистара и доктора наука у СФРЈ (табела 13).

Број а посебно старост кандидата приликом одбране теза може послужити за упоређење и сучељавање с резултатима наведеним у овом раду.

Из наведених података у табели 13 произилази да кандидати магистарски рад бране с приближно 35 (34,9) година. Неповољно је сазнање да њихова просечна старост у посматраном раздобљу испољава тенденцију пораста. Констатована чињеница има утицаја на припрему и одбрану докторских теза.

Просечна старост кандидата у моменту одбране доктората износи 40,9 година. Треба приметити, да око 55% кандидата брани тезу у старости већој од 40 година, односно приближно чак 1/3 (33,13%) брани докторат после 46 година старости.

Табела: 13. Просечан број одбрањених магистарских и докторских теза у СФРЈ

Показатељ	Просечан број	Учешће (%)
Магистарске тезе (1965–1982)		
Укупан број лица – годишње	1150,9	100,00
у томе (старост у годинама): < 25	21,2	1,84
25–29	234,2	20,35
30–34	324,2	28,17
35–39	247,2	21,48
40 и више	324,1	28,16
Докторске тезе (1966–1982)		
Укупан број лица – годишње	531,5	100,00
у томе (старост у годинама): 26–30	28,0	5,27
31–35	99,2	18,66
36–40	114,1	21,47
41–45	114,1	21,47
46 и више	176,1	33,13

Ако се прихвати теза да се интелектуални зенит у човека постиже с око 35 година, долази се до закључка, да само 24% кандидата у посматраној старости бива оспособљено за одређену активност пре претпостављене критичне тачке интелектуалног потенцијала. Остали кандидати, који се на овај начин припремају за педагошку или научноистраживачку

активност, претпостављене задатке остварују у 76% случајева после ове критичне тачке, односно с мањим или већим закашњењем.

Упоређење остварених резултата постигнутих и евидентираних у области одбране магистарских и докторских теза у овом раду с резултатима оствареним у најближем окружењу не може да пружи посебно задовољство, али објективно заслужује позитивну оцену постигнутог нивоа свих уобичајених показатеља.

ЛИТЕРАТУРА

- Čaplovič, J. Pred založením gymnázia v Petrovci. In: *Pamätnica 50 rokov Slovenského gymnázia v Petrovci*. Báčsky Petrovec: Slovenské gymnázium, 1969.
- Kováčka, M. – O. Kontešková. *Štatistické metódy*. Bratislava: SVTL, 1962.
- Lange, O. *Uvod u ekonometriju*. Sarajevo: „Veselin Masleša”, 1960.
- Marko, J. *Lexikón slovenských vojvodinských vysokoškolských učiteľov a vedcov*. Slovenské vydavateľské centrum, Báčsky Petrovec – Slovakistická vojvodinská spoločnosť, Nový Sad 2009.
- Marko, J. *Spättný pohľad na Lexikón slovenských vojvodinských vysokoškolských učiteľov a vedcov*. Slovenské vydavateľské centrum, Petrovec – Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov, Nový Sad – Slovakistická vojvodinská spoločnosť, Nový Sad 2010.
- Marko, J. Naučnoistraživački rad i njegov uticaj na proizvodnju hrane. In: *Hrana i razvoj*. Beograd: Jugoslovenska naučna tribina, 1987.
- Obradović, S. – Milica Sentić. *Osnovi statističke analize*. Beograd: Naučna knjiga, 1963.
- Rumler, M. a kol. *Ekonomika vyspelého kapitalizmu a vedeckotechnická revoluce*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1979.

ROZBOR LEXIKÓNU SLOVENSKÝCH VOJVODINSKÝCH VYSOKOŠKOLSKÝCH UČITEĽOV A VEDCOV

by

Ján Marko

SÚHRN. Z názvu príspevku, bez veľkého úsilia a námahy, sa môže vytušiť, že členovia pozorovaného základného súboru podľa narodenia pochádzajú zo slovenských vojvodinských osád.

Rozborom údajov v životopisoch osôb zaradených v Lexikóne bolo možné určiť: počet osôb narodených v jednotlivých osadách, ich sociálny pôvod; tak druh ukončenej strednej školy ako aj orientáciu uskutočnenú na vysokoškolských štúdiách; životný vek a počet osôb ktoré obhájili magisterské a doktorské tézy.

KEÚČOVÉ SLOVÁ: sociálny pôvod, druh ukončenej strednej školy, orientácia na vysokoškolských štúdiách, tézy – magisterské, doktorské

Рајко Буквић

ЦИТИРАЊЕ У ЗБОРНИКУ МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У 2010. ГОДИНИ – ПРИЛОГ ЗАСНИВАЊУ НАУКОМЕТРИЈЕ У СРБИЈИ

САЖЕТАК: У раду је дата емпиријска анализа извора и квалитета, односно поузданости цитирања на примеру *Зборника Матице српске за друштвене науке у 2010. години*. Након методолошких напомена, у првом делу рада размотрени су структура цитирања, према условно прихваћеној класификацији (књиге, чланци у часописима, радови у зборницима, статистички извори и сл.). У наставку је, због важности, посебно дата структура цитирања чланака у часописима, чему се посвећује посебна пажња у наукометријским анализама. У другом делу рада пажња је посвећена квалитету и поузданости цитирања у анализираним чланцима. Указано је на бројне пропусте и недостатке, који у значајној мери релативизују конструисање и коришћење одговарајућих показатеља за даљу наукометријску анализу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: цитат, наукометрија, часопис, анализа, поузданост

Пионирски радови Лотке (Lotka), Бредфорда (Bradford) и Ципфа (Zipf) поставили су основе квантитативном изучавању научне продукције, али су услови за потпуну примену њихових идеја створени тек у савременој епохи, у којој су информационе технологије преузеле примат у обради информација. Обрада масивних скупова података, а таква је свакако научна продукција, тек њиховом применом добила је пуни смисао и практично неисцрпне могућности.

Научна продукција подразумева више облика саопштавања резултата научних истраживања – научне монографије, научне конференције (симпозијуми, саветовања и др.), с којих се по правилу (мада не и увек) штампају зборници радова, часописи и друге периодичне публикације, као и бројни други углавном неформални облици. Иако се неформални облици не смеју занемарити, ипак примат у сваком случају припада писаном саопштавању, између осталог и зато што је оно на тај начин доступно великом делу научног аудиторијума, односно бар његовом релевантном делу. Доступност научних саопштења нарочито је повећана управо продором рачунарских технологија, пре свега ширењем Интернета.

Саопштавањем научних резултата у било ком од набројаних облика омогућава се ширење и брже и лакше усвајање научних идеја. У томе посебну улогу имају научни часописи, пошто је то медиј који због периодичности и уредности појављивања, као и релативно значајног тиража (а у последње време и могућности дистрибуирања преко Интернета), пружа и најбрже и најпоузданије могућности да се научна јавност упозна с научним истраживањима и њиховим резултатима.¹ У ширењу и усвајању научних резултата, односно у научној комуникацији као посебно подесан механизам користи се цитирање, којим се између осталог упућује на остварена истраживања, на извор одређеног става, неког постигнутог резултата, односно на аутора (ауторе) који су то остварили или изнели итд. Стога се у научној дисциплини која је добила назив наукометрија (сцијентометрија) [Налимов и Муљченко 1969], која представља део науке о науци који проучава науку преко квантитативних индикатора, или у библиометрији [Pritchard 1969], њеном делу који се базира на носиоцима информација – публикације, цитати, секундарни извори информација о публикацијама (библиографије, базе података, web...), посебна пажња посвећује управо проучавању цитата.² Стога није чудно што је цитатна анализа постала једно од научних подручја које се током последњих деценија изузетно бурно развија, и што је одговарајућа литература већ достигла замашне размере.

Слика 1. Пребројавање цитираности

¹ Наравно, с аспекта брзине објављивања резултата не треба сметнути с ума ни научне конференције, поготову ако се саопштења која су на њима изнета објављују непосредно након конференција, или што је у последње време чест случај уочи њеног одржавања. Ипак, конференције заостају за часописима у погледу неких других важних карактеристика.

² Ову врсту анализе у научним круговима чини важном, а тиме и популарном, пре свега њено коришћење за практичне потребе. Цитираност се у развијеним научним срединама већ доста дуго употребљава у процесу одлучивања о избору и финансирању пројеката, о промоцији истраживачког (и наставног) особља, па и о личним примањима у научноистраживачким установама. Кретања у нашој земљи лагано се крећу у истом правцу, с обзиром на то да показатељи који се заснивају на броју публикованих радова (у новије време пондерисани „вредношћу”, тј. рангом часописа) постају све више недостатни.

Под цитирањем се у научној комуникацији подразумева следеће³: 1. Чланак *A* цитира чланак *B* ако бар једном у чланку *A* постоји позивање на *B*, и *B* је, тако, унето у списак литературе уз чланак или фигурише у фусноги; 2. часопис *J* цитира часопис *I* толико пута колико чланака из *J* цитирају чланке из *I*. Из ових поставки следи да ако се у једном чланку друга публикација помиње неколико пута, то се сматра једним цитирањем (видети слику 1). Поставке 1. и 2. односе се, наравно, не само на чланке у часописима. Ипак, часописи, односно периодичне публикације одликују се управо оперативношћу у одражавању нових научних резултата и тенденција, што се не може рећи за научне конференције. Несистематичност и неуредност публиковања њихових резултата, иако знатно мање у савременим условима захваљујући рачунарској и информационој технологији, чине их мање приступачним и неретко их „изводе” ван „публикованог материјала”. С друге стране, важна саопштења изнета на њима на крају се, по правилу, опет појављују у чланцима у часописима. Иако се у целини не могу и не смеју потцењивати извори научних информација ван часописа,⁴ а с друге стране ни налази да је учешће радова без референци између 3% и 30% (од тога 8% у економији и скоро 28% у бизнису) [Glänzel and Schoepflin 1999: 36–37], часописи ипак остају главни извор и главни објект при израчунавању наукометријских, односно библиометријских показатеља, пре свега импакт фактора (ИФ) [Garfield 1955] и Хиршовог индекса (Х-индекс) [Hirsch 2005].

С аспекта појединачних научних радника, цитати се деле у три групе:

- хетероцитати (прави цитати) – код којих аутори цитирају друге ауторе,
- аутоцитати (самоцитати) – код којих аутори цитирају своје претходне радове,
- коцитати – код којих аутори цитирају друге ауторе с којима су писали неки ранији рад.

Анализе цитираности одређеног аутора заснива се на навођењу и збрајању коцитата и хетероцитата, док се аутоцитати занемарују и код коначног резултата претраживања одбацују.⁵ Тако одређена цитираност документује се навођењем свих цитираних радова у ISI цитатним индексима. Код нас се данас две референтне институције, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” у Београду и Библиотека Матице српске у Новом Саду, баве изградом библиографија цитираних радова из научних часописа, према бази података *Science Citation Index* односно *ISI Web of Science* (WOS).

Предмет наредне анализе јесте последње годиште (2010) часописа *Зборник Матице српске за друшћивене науке*. У њему је, у четири свеске,

³ Према: [Писляков 2007, 130–131].

⁴ Глензел и Шепфлин [Glänzel & Schoepflin 1999: 41] дошли су до резултата да је учешће цитирања извора ван часописа између 6% и чак 65%, уз значајне варијације по научним областима.

⁵ У наредној анализи, која има другачије циљеве и скромније претензије, ово разликовање врсте цитата нема значаја, и зато се аутор њиме није бавио.

објављено укупно 67 радова који су обухваћени анализом. Изостављени су радови који не задовољавају потребне захтеве, односно у којима нема цитирања (као што су прикази и сл). Иако је часопис мултидисциплинаран (у њему су заступљене све друштвене науке), анализирано годиште одликује одређена асиметричност која проистиче из чињенице да је једна свеска (и то најобимнија) посвећена демографским проблемима – у њој су објављени радови с демографског научног скупа. Иако сам био свестан да ће то исказати одређене на резултате, одустао сам од првобитне идеје да чланке из ове свеске не обухватим анализом. Тиме бих, с једне стране, знатно смањио ионако мали узорак, а с друге стране не би се добила слика о целом годишту. У сваком случају, ову чињеницу треба имати у виду при тумачењу добијених резултата.

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ И ПРОБЛЕМИ

У овом раду нећемо улазити у проблеме разлога и значења цитирања, иначе широко разматраних у литератури током последњих већ неколико деценија. Полазимо од чињенице да је у рангирању научних часописа, научних институција или пак појединачних научника приступ заснован на цитирању већ одавно постао најшире прихваћен и коришћен. Практично, то би требало да значи прећутно прихватање претпоставке о корелисаности између цитирања неког рада и његовог квалитета, претпоставке чију заснованост у овом раду не желим ни да потврђујем ни да оспоравам. С друге стране, простор и циљ рада не дозвољавају да се направи макар и кратак осврт на одговарајућу литературу која те проблеме свестрано разматра. Поменимо, ипак, да су још средином 1990-их К. и К. Бид [Beed C. and C. 1996] направили сиже приговора који се у литератури упућују наведеној апроксимацији, наводећи седамнаест разлога из којих се чланци (и књиге) цитирају, као и додатних шест разлога зашто чланци нису цитирани, при чему први случај не мора да значи висок нити други случај низак квалитет чланка (или књиге, односно другог извора) који је, односно који није цитиран.

Основ за анализу структуре цитирања, и за одређивање одговарајућих показатеља, представљају тзв. цитатне базе података у периодици, у којима се сакупљају библиографски подаци о периодичним публикацијама, тј. о часописима (аутор, назив рада, назив часописа, годиште, година, број, стране), као и приложени спискови цитиране литературе, с одговарајућим скуповима података. То омогућава налажење како публикација цитираних у одређеним радовима у тим часописима, тако и радова који их цитирају. Наравно, ови скупови (базе) омогућавају претраживања и по другим критеријумима – по ауторима, по годинама, по часописима итд. А на основу њих затим се конструишу одговарајући показатељи који налазе све ширу употребу. Код нас одговарајућу базу изграђује ЦЕОН (Центар за евалуацију у образовању и науци). Тренутно (средином октобра 2011), његова база обухвата 357 српских часописа, са 42.404 доступних

радова и укупно 121.733 реферисаних чланака и 1.520.017 референци [Српски цитатни индекс, www.scindeks.nb.rs].

У литератури се наводи да постојеће базе, поред осталих мањкавости, садрже многобројне грешке приликом цитирања, као што су: хомоними, синоними, недоследност приликом навођења иницијала аутора, нарочито ако они нису с енглеског говорног подручја.⁶ Међутим, истиче се и да су ове грешке махом произашле из примарних докумената, а да су мање резултат обраде референци у самим базама података.⁷ У анализи која ће бити изложена, показује се да је последња констатација, по свој прилици, заснована на довољно чврстим основима, иако се и припреми саме базе Српског цитатног индекса могу ставити одређени не мали и не неважни приговори. Специфичну тежину појединих од ових фактора аутор овог текста не може да да, а уосталом то и није био циљ овог рада.

С друге стране, постојеће цитатне базе нису подједнаке употребне вредности, што је пре свега резултат њихове различите обухватности. Због тога ће и резултати који се добијају њиховом применом бити различити, као што је, рецимо, показано недавно у једном од ретких радова на ту тему о нашим научницима.⁸ С обзиром на то да овај рад нема намере да утврђује било какве показатеље засноване на цитирању и одговарајућим базама, то су таква разматрања бар тренутно за нас ирелевантна.

Знатно скромнији и другачији захтеви које је аутор поставио, омогућују и чак захтевају емпиријску анализу без коришћења масивних база података. Тиме наравно нису избегнути одређени методолошки и практични проблеми.

ШТА СМО ЦИТИРАЛИ: ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА ЦИТИРАНИХ ИЗВОРА У ЗМСДН У 2010.

У обрађеним радовима, у четири свеске часописа издате у 2010. години,⁹ у укупно 67 радова, забележено је 693 цитата, или 10,34 цитата

⁶ Као врло карактеристичан пример може се навести рад [Лукић и Марковић 2009], у којем се види какве огромне разлике могу настати због различитог транскрибовања имена аутора који не припадају енглеском, односно англо-саксонском говорном подручју. Овај невелики рад значајан је и с аспекта улоге Интернета у приступу информација; ту се додирне тачке с нашим радом.

⁷ Видети, на пример: [Van Raan 2005]. Такође, то истичу и: [Антонић, Кринуловић и Каваја Станишић 2009: 10].

⁸ Видети: [Филипи Матутиновић 2007]. Рад је обухватио пет наших аутора из различитих научних области и њихову цитираност у периоду 1998–2006, према две комерцијалне базе података (Web of Science и Scopus) и једној слободно доступној на Интернету (Google Scholar). Резултати су показали велике разлике између броја цитата прикупљених у овим базама, из чега следи закључак да цитатна анализа научног учинка аутора из Србије према најшире прихваћеној бази Web of Science не би требало да буде коришћена као главни извор за одређивање њиховог научног учинка, бар не у свим научним областима.

⁹ Избор узорка за анализу заснован је на актуелности – то је последње објављено годиште цењеног и једног од најстаријих часописа из области друштвених наука у Србији. Ипак, већ је указано и на одређена ограничења оваког избора. У једној од четири свеске, наиме, објављени су радови с научног симпозијума о одрживом регионално-демографском развоју Академик Берислав Бета Берић. Та је свеска несразмерно велика у односу на остале

по једном раду. Према прихваћеној и образложеној класификацији структура цитирања била је следећа (видети табелу 1).

Као што се види, знатно одскачу по учесталости цитирања три извора: књиге (36,1% од свих забележених цитата), чланци у часописима (28,4%) и радови у зборницима (16,0%). Далеко иза њих су статистички извори (7,8%) и остали извори чије је учешће практично занемарљиво.¹⁰ (Видети слику 2.)

Табела 1. Структура цитирања у ЗМСДН у 2010.

Извор цитата	Укупан број	По 1 раду	Проценти
Књиге (монографије, уџбеници и др.)	250	3,73	36,1
Енциклопедије, лексикони, речници и сл.	3	0,04	0,4
Чланци у часописима	197	2,94	28,4
Радни документи	19	0,28	2,7
Реферати на конференцијама и сл.	11	0,16	1,6
Радови у зборницима	111	1,66	16,0
Прописи	7	0,1	1,0
Дисертације, тезе и сл.	5	0,07	0,7
Статистика	54	0,81	7,8
Државни документи	8	0,12	1,2
Дневна штампа	10	0,15	1,5
Необјављени рукописи	1	0,01	0,1
Архив	3	0,01	0,1
Интернет извори	14	0,12	1,2

Просечан број цитата по једном раду (10,34) крије врло интересантну расподелу броја цитата у оквиру посматраног скупа радова: максималан број цитата у једном раду је 43 [Недељковић 2010], а минималан 0 (нула), при чему је минимум забележен чак пет пута: [Јовановић и Лукић 2010], [Петковић 2010], [Маричић 2010], [Вићентијевић 2010]. Занимљиво је да је максимум остварен у раду који је категоризован као прегледни рад, а сви радови у којима није било цитата категоризовани су као оригинални научни радови.¹¹

и садржи знатно највећи број радова (46). То је сигурно у значајној мери утицало на добијене резултате, што се никако не сме губити из вида.

¹⁰ Оваква структура цитираних извора представља донекле изненађење, пре свега у погледу (релативно) ниске заступљености часописа као извора релевантне литературе. Према до сада прихваћеним ставовима, заснованим и на одговарајућим емпиријским сагледавањима, учешће часописа као носиоца научних информација кретало се и до 70% [Райкова 1991: 74–75].

¹¹ Број цитата утврђивао је аутор овог текста накнадним проверама, које се у релативно великом броју случајева нису слагале с оригиналним референц листама приложеним уз радове, а такође ни с листама које су уз ове радове приложене у Српском цитатном индексу, где су такође вршене одређене корекције у односу на оригиналне листе у радовима. Више о томе у другом делу овог рада.

Слика 2. Структура цитираних извора у ЗМСДН у 2010.

Иако се чланци у часописима нису показали као најзначајнији извор цитирања,¹² с обзиром на значај који се у савременим наукометријским истраживањима посвећује овом извору и за нас ће бити занимљиво да мало детаљније погледамо структуру цитирања чланака у часописима. Наредна анализа узеће у обзир још једну битну карактеристику – годину објављивања рада који је цитиран, и тиме ће пружити додатни емпиријски материјал чије домете у овом моменту нисмо у стању да у потпуности проценимо.

Како је истакнуто, забележено је укупно 197 цитата чланака у часописима. Од тога, радови у домаћим часописима цитирани су 87 пута (1,30 пута по раду), радови у страним часописима 103 пута (1,54 пута по раду) и радови у часописима у окружењу – бивше југословенске републике 7 пута (0,10 пута по раду). Максималан број цитираних чланака из часописа у једном раду је 18, а минималан 0 (нула), при чему је нула забележена четири пута. У оквиру цитата из домаћих часописа највише пута су цитирани радови из часописа *Стиановничийво* (13 пута),¹³ затим *Зборника Мајнице српске за друштвене науке* (9 пута) и *Социолошког прегледа* (5 пута). (Видети табелу 2.) Укупно су цитирани радови из 24 домаћа часописа.

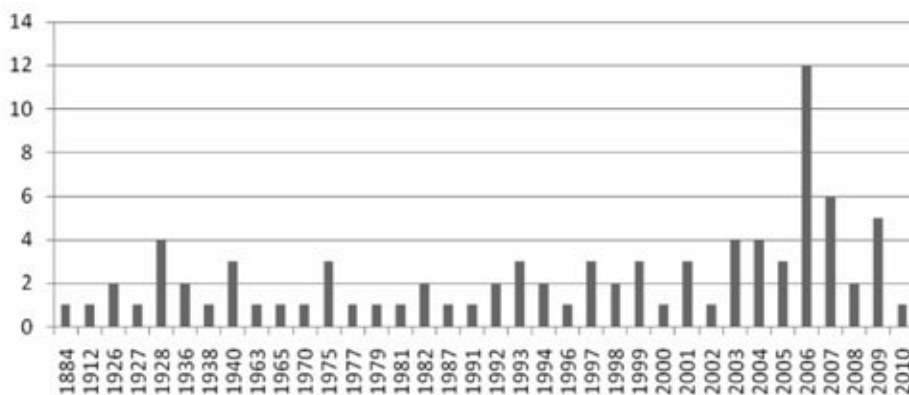
¹² Ово је резултат који свакако заслужује већу пажњу. Ипак, његове стварне домете можемо оценити тек након што добијемо још релевантног емпиријског материјала, како из овде анализираног часописа (за друге године), тако и из других часописа.

¹³ Већ је указано на одређену „асиметричност“ чланака у ЗМСДН у 2010, с обзиром на високу заступљеност текстова с научног скупа посвећеног демографским проблемима, тако да овај резултат сигурно не репрезентује реално стање у часопису у дужем периоду. Но, то је свакако још један од разлога зашто је потребно остварити додатна емпиријска истраживања на којима се у овом раду инсистира.

Табела 2. Број цитирања радова из домаћих часописа у ЗМСДН у 2010. (два и више цитата)

Часопис	Број цитата	%
Становништво	13	14,9
Зборник Матице српске за друштвене науке	9	10,3
Социолошки преглед	5	5,7
Зборник Географског института Јован Цвијић САНУ	4	4,6
Социологија	3	3,4
Медицински недељник	3	3,4
Народни глас	3	3,4
Привредна изградња	2	2,3
Гласник Етнографског института	2	2,3
Гласник Српског географског друштва	2	2,3
Искра	2	2,3
Летопис Матице српске	2	2,3
Православље	2	2,3
Pannonica Geographica	2	2,3
Остало	33	37,9

Слика 3. Хронолошки распоред цитираних чланака из домаћих часописа

Од значаја је и хронолошки распоред цитираних чланака (слика 3). У овом случају он у значајној мери одступа од очекиваног: медијана¹⁴ распореда налази се чак у 1999, што значи да је „време полуживота” цитирања $10\frac{1}{3}$ година. Иако је узорак мали, и из објашњених разлога асиме-

¹⁴ Ово је показатељ „времена полуживота” цитирања/цитираности који се широко користи у наукометријским истраживањима. Видети: [Писляков 2007]. Уобичајено, медијана се налази на неколико година удаљености од године у којој се разматрају цитати (код нас је то 2010).

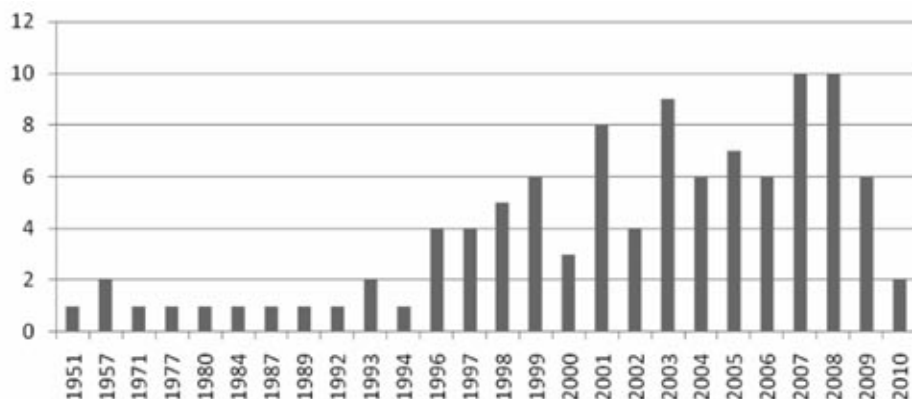
тричан, ово је ипак резултат који позива на размишљање. Реч је, наиме, о томе да ли и у којој мери овај часопис (и други наши научни часописи) испуњава један од основних задатака: упознавање читалаца с најсавременијим достигнућима на (одговарајућем) пољу науке?

Цитирање чланака из страних часописа било је нешто заступљеније – укупно су регистрована 103 цитата, при чему је учесталост цитирања из појединих часописа генерално нижа него кад је реч о домаћим часописима. То значи да је број часописа из којих је цитирано (знатно) већи – 84 часописа, а да је њихова фреквенција нижа, што се између осталог види и у табели 3.

Табела 3. Број цитирања радова из страних часописа у ЗМСДН у 2010. (два и више цитата)

Часопис	Број цитата	%
Demographic Research	4	3,9
Sociologia Ruralis	4	3,9
Journal of European Social Policy	3	2,9
Social Policy and Medicine	3	2,9
Demography	2	2,0
American Psychologist	2	2,0
Journal of Applied Social Policy	2	2,0
Journal of Social Policy	2	2,0
Journal of Socio-Economics	2	2,0
New Medicine	2	2,0
Population and Development	2	2,0
Psychological Medicine	2	2,0
Suicide and Life-Threatening Behavior	2	2,0
Остало	70	68,6

Слика 4. Хронолошки распоред цитираних чланака из страних часописа

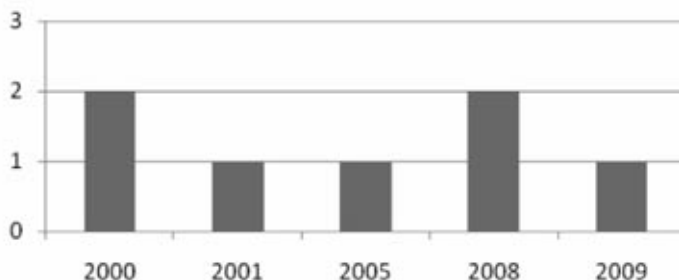
Може се приметити, без обзира на релативно мали скуп, да у овом случају распоред година више подсећа на (за неколико година померени) експоненцијални, за који је емпиријским анализама утврђено да је најзаступљенији у наукометријским испитивањима.

Најзад, трећа група чланака из часописа који су цитирани односи се на „окружење” (бивше југословенске републике). Овде је забележено укупно 7 цитата, а одговарајући резултати дати су у табели 4, односно на слици 5.

Табела 4. Број цитирања радова из часописа у „окружењу” у ЗМСДН у 2010.

Часопис	Број цитата	%
Revija za socijalnu politiku (Zagreb)	4	57,1
Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci	1	14,3
Гласник (Бања Лука)	1	14,3
Социолошки годишњак (Бања Лука)	1	14,3

Слика 5. Хронолошки распоред цитираних чланака из часописа у „окружењу“

С аспекта значаја цитираних чланака, потребно је посебно обратити пажњу на чланке који према прихваћеној методологији за обрачун импакт фактора часописа, могу да дају свој допринос, наравно ако су обухваћени у одговарајућим базама. С обзиром да по тој, прихваћеној, методологији у обзир долазе чланци из претходне две године (видети слику 6) у односу на годину за коју се импакт фактор обрачунава, овде би тај допринос могли да дају цитирани чланци из 2008. и 2009. године. Таквих је у посматраној 2010. у *Зборнику Мајнице српске за друштвене науке* било укупно 24, од тога домаћих 7, страних 14 и у окружењу 3 (видети табелу 5).

Слика 6. Обрачун импакт фактора часописа J у 2004. години

Табела 5. Часописи из којих су цитирани чланци из 2008. и 2009. године

Часопис	Год.	Часопис	Год.
Домаћи		Demographic Research	2009.
Народно здравље	2009.	East European Quarterly	2008.
Становништво	2008.	Health Care for Women International	2008.
Становништво	2009.	Health Expectations	2008.
Зборник радова Географског института Јован Цвијић	2009.	Housing Studies	2008.
Зборник радова Географског института Јован Цвијић	2009.	Journal of Applied Social Psychology	2009.
Социолошки преглед	2009.	Journal of Comparative Economics	2009.
Социолошки преглед	2008.	Journal of Ethnic and Migration Studies	2008.
Окружење		PLoS Medicine	2008.
Revija za socijalnu politiku	2009.	Populations and Societies	2008.
Revija za socijalnu politiku	2008.	Regional Science and Urban Economics	2009.
Социолошки годишњак	2008.	Suicide and Life-Threatening Behavior	2008.
Страни		Знание. Понимание. Учение	2009.
Demographic Research	2008.		

КАКО СМО ЦИТИРАЛИ: ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА ЗМСДН У 2010.

С обзиром на значај који се не само у наукометријским истраживањима већ и у пракси посвећује цитирању, нормално је да се посебна пажња посвети квалитету односно поузданости цитирања. Управо стога покушали смо да детаљно и ригорозно проверимо цитате у наведеним чланцима. Добијени резултати иззетно су значајни, без обзира што почетне

намере нису могле до краја да буду реализоване.¹⁵ У наредном излагању навешћемо само сумаран преглед резултата и неколико најкарактеристичнијих примера.

Слика 7. Декларисани и стваран број цитата у анализираним чланцима ЗМСДН у 2010. години

Као што је већ наглашено, у анализираних 67 текстова забележено је укупно 693 цитата. Међутим, референц листе у овим чланцима дају значајно другачију слику: декларисане су, наиме, укупно 1.052 референце, дакле чак 359 више од реалног стања, тј. стања које је утврдио аутор овог рада. То је читавих 51,8% више него што је аутор овог текста детаљном анализом утврдио. Ако се има у виду да је у релевантним анализама¹⁶ утврђено да се просечно непоклапање између извора који цитирају и извора који су цитирани креће на нивоу од око 7%, онда је ово изузетно неповољан резултат. Појединачно непоклапање може се видети на слици 7. Треба истаћи да је у свега 9 радова број декларисаних и стварних цитата једнак.¹⁷ Било би, наравно, интересантно упоредити и резултате до којих је дошао аутор овог текста и стање које је као закључно наведено у ЦЕОН-овој бази, али то нажалост није било могуће. Наиме, у ЦЕОН-овој бази још увек није завршена обрада и провера цитиране литературе за

¹⁵ И поред великог уложеног напора и оствареног рада, аутору није пошло за руком да до краја идентификује све цитате код којих су се појавили проблеми, изазвани непотпуним, нетачним и непрецизним навођењем. Из тих разлога и овај део анализе мора бити у одређеној мери релативизиован, односно наведене бројке дозвољавају извесно одступање.

¹⁶ Видети коментар у [Moed 2002].

¹⁷ Заправо, у једном од тих девет чланака [Радушки 2010] стварни број цитата већи је од декларисаног, пошто је ауторка вероватно направила превид приликом састављања (цитиране) литературе. Интересантно је да у ЦЕОН-овој бази остављена референц листа коју је навела ауторка.

последњу од овде посматраних свезака, односно за 11 анализираних чланака који се у њој налазе. Међутим, за преостале чланке (56 чланака у три свеске) разлика између ЦЕОН-ове базе и изворних референц листа нису велике, иако су одређене корекције начињене.¹⁸ Зашто је тако, аутор овог текста не може да зна, иако је могуће и реално претпоставити да овај центар преваходно врши формалну анализу декларисаних референци. Због свега наведеног, може се изразити жаљење што по свему судећи у базу која ће служити као основ за библиометријске анализе улази велики број некавалитетних цитата, заправо улази оно што и није цитирано.

Најчешћи облик грешке с којим смо се сусрели односи се на непотпуно и непрецизно цитирање, када се референца не наведе у потпуности (недостаје неки од података, као што је годиште или број свеске часописа, или пак година, место или издавач и сл.). У тим случајевима, уз мало напора углавном се може доћи до потпуне референце, чак и у случајевима када недостаје већина елемената. Тако су, рецимо, у раду [Врањеш 2010], поред осталог, три референце дате само навођењем имена аутора и назива радова. Центар за евалуацију у образовању и науци (ЦЕОН) извршио је у својој бази СЦИИндекс корекцију за два од ових радова, а аутор ових редова пронашао је потребне податке и за трећу референцу. Непотпуно навођење референце понекад, међутим, може да има и мало неугодније последице. Тако је, на пример, у раду [Шобот 2010] као назив публикације наведено само *Прељед*, а тако је остало и у бази СЦИИндекс. Међутим, уз врло мало добре воље лако се долази до закључка који часопис је у питању, што је аутор ових редова и учинио.

У „безазленије” грешке спада и навођење референци у литератури које заправо нису цитиране. На први поглед, грешка и није начињена. Међутим, ако те референце остану у одговарајућој бази, као што је поменути СЦИИндекс, онда се добија погрешан резултат, јер се то рачуна као цитат иако га у ствари није било. А затим се на основу тога обрачунавају различити показатељи, чиме се грешка у суштини мултипликује с обзиром на коришћење тих показатеља. Тако, на пример, у раду [Девеџић 2010] наведено је у попису литературе 14 референци, од којих се половина односи на статистичке изворе Републичког завода за статистику. У самом раду нема цитата, осим што су испод табела (и то непрецизно) наведене као извор одговарајуће статистичке публикације. ЦЕОН је у својој бази задржао свих 7 статистичких референци, а од преосталих 7, које нису цитиране, ЦЕОН је задржао чак 6 (!). Дакле, по бази СЦИИндекса, овај рад има 13 цитата, док сам ја у својој анализи био знатно строжи, узимајући у обзир да ниједна референца заправо није цитирана, а чак ни статистичке публикације нису довољно прецизно наведене. Слично је у раду [Петковић 2010], у коме нема ниједног цитата али је у литератури наве-

¹⁸ Аутори су у наведеним чланцима у референц листама навели укупно 765 извора, док је код ЦЕОН-а тај број сведен на 732. Разлика је дакле ако и не занемарљива, онда свакако мала, и креће се у оквирима наведених 7% (тачније, око 4%). Међутим, детаљном провером ми смо утврдили да је реално стање свега 517 цитата, дакле више од 30% мање него декларисано и за око 30% мање него код коначног стања датог у ЦЕОН-овој бази.

дено 6 референци. У овом случају ЦЕОН је задржао свих 6 референци, с импликацијама које смо већ навели. У раду [Васић 2010] у тексту су дата три цитата, од којих један поновљено (према усвојеним правилима, то би био један цитат, видети слику 1), али управо ова референца није наведена у литератури, тако да то и није могло да буде обрачунато као цитат. У литератури је наведено 8 референци, али су заправо само две од њих цитиране. Интересантно је да је у ЦЕОН-овој бази задржано свих 8 референци, дакле број цитата само у овом раду је учетворостручен у односу на стварно стање.

Као врло честа грешка појављује се другачији случај – неки чланак је у раду цитиран, али аутор није убацио одговарајућу референцу у списак литературе. С обзиром на прихваћени стил цитирања у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке*, овакви цитати нису могли бити реконструисани, без обзира на добру вољу и објективну потребу, и тако су остали ван списка цитата, односно не могу да буду укључени у одговарајуће базе.

Позивање на изворе с интернета такође представља значајан проблем. У приличном броју случајева аутор ових редова није успео да дође до наведене референце, пошто веб адреса није добро дата. Нешто мањи проблем представљало је навођење само веб адресе и за чланке у часописима, односно књиге до којих су аутори дошли на Интернету, где сам, како ми се чини, успео да „дешифрујем” највећи део наведених извора.

ЗАКЉУЧАК

Иако на веома малом узорку, извршена емпиријска анализа цитирања показала се као врло захвална и аутор се нада и врло значајна. С једне стране, у структури цитираних извора показало се да часописи за ауторе у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* нису представљали најважнији извор информација, као што се уобичајено претпоставља и као што су до сада потврђивала одговарајућа емпиријска истраживања. Оно је, с учешћем од свега 28,6%, значајно мање од утврђене доње границе од око 35% [Glänzel and Schoepflin 1999: 41]. Овакав резултат, међутим, може да буде изненађење само за оне који не познају добро стање у периодичној научној публицистици у Србији, посебно у друштвеним (и хуманистичким) наукама.¹⁹ Наравно, преко је потребно да се сличне емпиријске анализе ураде и на другим, и по могућству већим, узорцима, како би овај налаз био потврђен или пак релативизован.

Други значајан налаз из извршене анализе односи се на квалитет, односно поузданост цитирања. Показало се да он није на потребној висини, при чему су недостаци у довољно великом броју случајева такви да ни уз најбољу вољу не омогућују проналажење правих извора. С обзиром на импликације које проистичу из прихватања референц листа (уз мање корекције које су учињене у ЦЕОН-овој бази, или чак и уз веће за

¹⁹ За ближе информације погледати [Vukotić i Kovačević 2010].

које се потрудио аутор ових редова), показује се да су ти недостаци и врло опасни. Утолико пре уколико се и код нас настави у (чини се – неминовном) смеру пораста значаја цитирања. Не улазећи у разлоге због којих је ситуација таква каква је, морам да нагласим да је неопходна већа одговорност не само аутора, већ и рецензента као и наравно самих уредништава у часописима. Без подизања квалитета и поузданости цитирања доћи ћемо у позицију да градимо кућу од крова, с негативним последицама које су више него очигледне.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Сања. Оја Кринуловић и Дејана Каваја Станишић. Анализа цитираности – Тренутно стање и перспективе, *Панчевачко чийалишће*, 8, 2009, 15, 9–11.
- Вићентијевић, Радмила. Старење становништва Републике Србије и Београда кроз призму односа старосне структуре становништва и старосне структуре чланова домаћинства, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 221–227.
- Васић, Петар. Могућности анализе демографских карактеристика потрошача на основу података Анкете о потрошњи домаћинства, *Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 507–515.
- Врањеш, Рајко. Промјене у природном кретању становништва Републике Српске, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 349–357.
- Девеџић, Мирјана. Контроверзе демографског развоја Пчињског округа, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 319–327.
- Јовановић, Соња и Јелена Лукић. Фактори који утичу на број разведених бракова по општинама у АП Војводини у 2008. години, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 45–53.
- Лукић, Тин и Слободан Б. Марковић. Милутин Миланковић на интернету, у: *Сиваралашћиво Милућина Миланковића*, Зборник радова с Међународног симпозијума, Београд: Српска академија наука и уметности, 2009, стр. 295–300.
- Маричић, Биљана. Будућност старења – правци развоја социјалне заштите старих људи у заједници, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 187–197.
- Налимов, Василий Васильевич и Зинаида Максимовна Муљченко. *Наукометрија. Изучение развития науки как информационного процесса*, Москва: Наука, 1969.
- Недељковић, Саша. Љуба Јовановић – државник из Боке, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 133, стр. 145–159.
- Петковић, Дара. Утицај миграционих компоненти Сремског округа на демографски раст, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 155–164.
- Писляков, Владимир Владимирович. Методы оценки научного знания по показателям цитирования, *Социологический журнал*, 2007, 1, 128–140.
- Радушки, Нада. Мултикултурализам Војводине и демографски развој националних мањина, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 339–347.
- Райкова, Дина Дмитриевна. Социобиблиометрички анализ журнала „Социологические исследования”, *Социологические исследования*, 1991, 1, 74–81.
- Српски цитатни индекс, www.scindeks.nb.rs
- Филипи Матутиновић, Стела. Цитатна анализа за пет српских аутора према Web of Science, Scopus и Google Scholar, *Инфошека*, 8, 2007, 1–2, 25–35.
- Шобот, Анкица. Популациони изазови из родне перспективе, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 61, 2010, 131, стр. 23–32.

- Beed, Clive and Cara Beed. Measuring the quality of academic journals: the case of economics, *Journal of Post Keynesian Economics*, 18, 1996, 3, 369–396.
- Garfield, Eugene. Citation Indexes for Science. A New Dimension in Documentation through Association of Ideas, *Science*, 122, 1955, 108–111.
- Glänzel, Wolfgang and Urs Schoepflin. A bibliometric study of reference literature in the sciences and social sciences, *Information Processing and Management*, 35, 1999, 1, 31–44.
- Hirsch J.E. An index to quantify an individual's scientific research output, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102, 2005, 16569–15572.
- Moed, Henk F. The impact-factors debate: the ISI's uses and limits, *Nature*, 415, 2002, 6873, 731–732.
- Pritchard, Alan. Documentation Notes, *Journal of Documentation*, 25, 1969, 4, 348–349.
- Schoepflin, Ulf. and Wolfgang Glänzel. Two decades of „Scientometrics“. An interdisciplinary field represented by its leading journal, *Scientometrics*, 50, 2001, 2, 301–312.
- Van Raan, Anthony F.J. Fatal attraction: Conceptual and methodological problems in the ranking of universities by bibliometric methods, *Scientometrics*, 62, 2005, 1, 133–143.
- Vukotić, Bojana i Ilić Kovačević. Časopisi u Srbiji – društvene i humanističke nauke, *Pregled Republika Srbija*, 54, 2010, 3, 85–112.

CITING IN MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCE QUARTERLY IN 2010 – EMPIRICAL ANALYSIS AS A CONTRIBUTION FOR FOUNDING SCIENTOMETRICS IN SERBIA

by

Rajko Bukvić

SUMMARY. In this paper is given an empirical analysis of the sources and the citing quality in the example of the Matica Srpska Social Science Quarterly in 2010. After the methodological notes, in the first part of the paper was considered the structure of citings, according to the informal classification (books, newspaper articles, proceedings papers, statistical sources and so on). Then, due to its importance, the citing structure of newspaper articles has been presented separately. In the second part of the paper special attention was drawn to the quality and reliability of citings in analyzed articles, where numerous flaws and deficiencies were pointed out. Those flaws relativize significantly the construction and use of the appropriate indicators for further scientometric analysis.

KEY WORDS: cite, scientometrics, journal, analysis, reliability

ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

(Владимир Милић, *Основе методологије искуствене истраживања у друштвеним наукама*, Завод за проучавање села, Београд 2011, стр. 294)

У временима која одсликавају неолиберални дух економизма и свеprisутства дигиталног света растуће површности и када се наука неретко претвара у ћудљивог слугу моћи, појавила се књига Владимира Милића¹ која обрађује проблеме везане за методологију друштвених наука. Појава ове студије је добродошла тим пре што је настала у не баш импресивној научној клими наше средине везаној за проширени круг делатника неретко спремних да непримерено подилазе јавном мњењу уместо да га квалификовано стварају. У околностима свеопште политизације и импровизације научне методологије, где је извесни губитак интелектуалног и научног поштења, само одраз општег културног, моралног и економског пропадања у ширем друштву, књига Владимира Милића представља истинско освежење и леп догађај у социолошкој и другој стручној јавности.

Његош негда рече: „Лако је бележити оно што се види, али је тешко видети оно што треба забележити.” И управо се на тој линији креће методолошка замисао Владимира Милића којом се исказује изузетно модеран приступ изложеним питањима. Снага и виталност социолошке маште је несумњиво изражена у креативности да се из сирове емпирије уочи проблем и заснује уверење да се наука не може свести на пуку копију стварности. Штавише, она мора бити истраживање у правом смислу речи, које у избору проблема потврђује истинско људско и сазнајно откриће које се не може свести на голу рутину и методолошка упутства.

Избором садржаја, Милић нас подсећа, још више усмерава и опомиње, јер превазилази традиционални прилаз методолошкој проблематици и проширује поље сагледавања свих питања у односу на методе које се користе у друштвеним наукама. Стога је његов текст истинска методологија креативне ширине и интелектуалне дубине која се заснива на употпуњујућем дискурсу: аутор ванредно успешно успоставио синтетички приказ и повезаност теоријске, логичке и техничке димензије научног метода. Да би у томе успео, морао је да проникне у сложеност друштвених појава, њених субјективних и објективних аспеката, те њених разноврсних облика испољавања.

Уз традиционално навођење метода уобичајених у социолошким истраживањима као и у другим друштвеним наукама, аутор објашњава студију случаја (case study), метод личних докумената, етнометодолошки метод, метод пројекције, метод унакрсних култура (cross cultural method), метод интроспекције, метод акционог истраживања. Ове методе и оне традиционално уобичајене и навођене, аутор интерпретира из визуре њиховог порекла, примене, врста, врлина и ограничења. Следствено томе, он с правом указује на потребу њихове комплементарне употребе. Једни су више за квантитативне а други за квалитативне аспекте појава; једни су за објективна, а други за субјективна обележја процеса; једни су за појединачне а други за масовне случајеве појава; једни су за вештачке ситуације а други су за спонтане догађаје; једни се односе на тзв. примарне податке а други се односе на тзв. секундарну грађу; једни су више окренути прошлости, а други садашњости итд. (стр. 154).

¹ Социолог, редовни професор у пензији и бивши декан Правног факултета Универзитета у Београду.

Стална допуна и отвореност за многе поступке представља услов за развој друштвених наука.

Аутор је у првој трећини књиге представио природу односа у истраживачком троуглу који чине наручилац-истраживач-испитаници. Ову комплементарну целину, Милић сагледава са становишта њихових манифестних и латентних улога из перспективе друштвено-политичке и стручне моћи. Тек кроз основну улогу која им је поверена, реализује се односна моћ актера у процесу научног истраживања. При томе, ваља имати на уму тенденцију да се интелектуално стручна и друштвена моћ сучељавају и међусобно ограничавају кроз основне циљеве и задатке, али у контексту испитиване средине у светлу њеног статуса објекта и растуће манипулације. Стога се свако истраживање појављује као друштвени однос не само у етичком, социјалном, епистемолошком и психолошком смислу већ и у рефлексиви практичних задатака и циљева које организатор истраживања прилагођава поретку. Познато је да је за истраживача главно питање да реши научни проблем, а за наручиоца практични проблем. Међутим, како сматра Милић, наручилац истраживања настоји да ограничи и усмерава научно-теоријске циљеве у корист поретка и могућности очувања *statusa quo*, односно да практичне циљеве претвори у научне циљеве. С друге стране, истраживач подређује своје стручне могућности друштвеној и материјалној моћи наручиоца, те обојица манипулишу људима-објектима. Ипак, иманентна, морална природа истраживача укључује механизме којим се ублажује доживљај испитаника као објекта. Ти механизми одсликавају привид истраживачеве неутралности и коректности у односу према испитанику што ствара утисак да се чува његов интегритет. На тај начин се стручном моћи и њеним рејтингом који позива на сарадњу камуфлира доживљај испитиване средине да се препозна као објект којим се манипулише. Ипак, тај осећај је неизбежан и могуће га је само ублажити танком копремом научничког ауторитета. Штавише друштвена моћ се најјасније може сагледати из перспективе објекта: док истраживач може живети у заблуди да је слободан и у илузијама сваке врсте, објект не прави такве представе о наручиоцу и истраживачу. Он осећа да је испитивање деловање моћи на њега (стр. 28).

У средишњем делу књиге, аутор даје приказ и објашњење истраживачког поступка, као и епистемолошких основа те фундаменталних појмова научно-истраживачке делатности. Имајући у виду да књига може бити корисна млађим генерацијама истраживача, од ванредног „занатског” значаја је анализа појма и карактеристика узорка, њиховог планирања, врста и начина избора јединица. Аутор сматра да су његове врсте са својим различитим изборима јединица, као уосталом и узорак у целини, изложени многим грешкама. С обзиром на то да се вредност из узорка не поклапа с вредношћу скупа, аутор упућује на његову процену кроз интервал, тј. коефицијент поузданости као његову основну меру (видети стр. 176). У пракси је најчешћи коефицијент 0,95, тј. с 95% вероватноће тражи се права вредност у интервалу (коефицијент поузданости се креће од 0 до 1). Изван евалуације поузданости истраживачки резултати буде сумњу, напори и знање су девалвирани, па се стварање изведених инструмената претвара у битну димензију научноистраживачког поштења и одговорног односа према науци. Веома лоша ствар приликом одабира узорка јесте њихова дисперзивност. Екстремна обележја садржана у њему могу се превазићи стратификованим узорком који доводи до хомогенизовања масе тј. избегавања екстремних особина у грађи. Ипак, уједначавањем јединица узорка сужава се богатство живота, па се и на овај начин ограничава увек инспиративна *студија случаја* и њена могућност касније креативно-теоријске анализе и хеуристичких вредности. Аутор још пише о мешовитом, вишетапном, пригодном, квотном, намерном узорку. Помиње се још узорак скупа, узорак скупина, независан и зависан узорак, а посебно корисна сазнања добијамо о томе шта јо то велики, а шта мали узорак и шта су њихове предности и недостаци. Први обухвата тридесет јединица доње и неколико хиљада горње границе, док други не прелази тридесет.

У трећој четвртини студије, аутор се бави емпиризмом у друштвеним наукама чија проблематика не престаје да изазива пажњу социолошке јавности, увек обнављајући плодне расправе. Наводе се многоструки извори емпиризма (филозофски, логичко-гносеолошки и епистемолошки, научнотеоријски, друштвенопрактични) као и његова

препознатљива обележја (супротстављање теорији, дескриптивност, квантификација, формализам и техницизам). Код писца провејава оцена о емпиризму као дезоријентисаном техницизму који и не тежи да схвати сложене друштвене појаве и људске поступке, већ их своди на пукe квантитативне величине. Истраживачи склони емпиризму, без теоријског усмерења губе критеријуме о значају онога што проучавају те изучавају све и свашта. Наравно, бројчано означавање искуствених података представља иманентно својство мерења у свакој науци. Међутим, потреба квантификовања не сме се неодговорно злоупотребљавати, јер тако прераста у „квантофренију” што је својевремено П. Сорокин сасвим добро уочио.

Емпиризам представља редукцију стварности јер из оптималног разумевања људских поступака искључује жеље, интересе и осећања људи, те у намери да одбаци сваку метафизичку неодређеност и спекулативност заправо „избацује дете с прљавом водом из корита”. Овај губитак целовитог погледа на природу социјалног истраживања подвлачи В. Милић када тврди да никаква појединачна констатација ма како била тачна није знање и не ствара га, јер је *јојединачности*, док је знање посредовано друштвеном целином (стр. 260). Уз то, аутор подсећа на тврдњу Лазарсфелда да преко две трећине грађе емпириста није никада искоришћено, те да је у највећем броју случајева она сасвим мале вредности (стр. 260).

Духу данашњег времена растуће бирократизације и централизације друштвеног живота погодоваће институционализација прикупљања чињеница којима се остварује контрола над људима. Уз то, сви видови неадаптираности на живот у индустријском и урбаном друштву подстицаће логику која повлађује чињеницама које се прикупљају о људима и њиховом животу. У друштву четвртог сектора заснованом на производњи и дистрибуцији информација, за очекивање је да ће разни облици емпиризма добијати на замаху, али и на критичком мишљењу и уобличавању теорија који на срећу не узмићу. Тобожињом неутралношћу према грађанском друштву емпиризам избегава важне друштвене проблеме, па доприноси стабилизацији датог поретка. Стога је и он итекако идејно и теоријски усмерен па је дилема *теорија* или *чињенице* само привидна и

углавном лажна. Такву оцену су Мекини и Милић сваки на свој начин, изражајно апострофирали ставом да је емпиризам и сам пао у субјективност вишег реда, јер је искључио теоријску замисао која једино даје искуству смисаони карактер (стр. 258).

Кроз садржај ове успеле студије назире се идеја која подвлачи разлику између квантитативне и квалитативне методологије којима аутор поклања пажњу у завршном делу књиге. Код квантитативне методологије истраживачки поступак је чврсто структурисан и заснован на формалном угледу истраживача и ауторитету науке. Све радње су поређане оним редоследом који је унапред утврђен и познат. С друге стране, код квалитативне методологије редослед радњи не постоји, јер поступак може почети из средине да би се вратио на почетак ако је то у интересу сазнања. Овај нестандартизовани редослед фаза упућује на слободну шетњу унутар истраживачког поступка чиме се подвлачи утицај унутрашње стране човека као субјекта и његове индивидуалности. Насупрот њој квалитативна методологија своди човека на објект у истраживачкој парадигми масовних појава. Квалитативна методологија настоји да развије методе који су већ садржани унутар постојећих метода квантитативне методологије, али које могу да нагласе човекову индивидуалност, посебност и значај за појединце. За квантитативну методологију знање је објективно, чињеничко, наиндивидуално, опште, рационално, строго, без одступања, проверљиво док је за квалитативну методологију оно субјективно, значењско, индивидуално, појединачно, смислено, еластично с одступањима, интуитивно. Једно *објашњава*, друго *разуме* људе (стр. 293).

Посебно је значајно да се присуство две методологије може уочити у различитим фазама истраживачког поступка и током прикупљања чињеница. На пример, о наведеној разлици могу упућивати облици упитника отвореног типа и они други са структурираним и стандардизованим одговорима затвореног типа, посматрање с учешћем и оно без учествовања, итд. Ипак, креативан однос и према неким вредностима субјективних аспеката и њиховом запажању у научном проучавању друштва представља нову димензију објективности у научном раду.

У књизи долазе до изражаја интелектуалне црте аутора: одмереност, прецизност, систематичност и високи аналитички домети. Уз све то, очљива је његова неодољива лакоћа изражавања. Да би се делом схватиле ове особине исказане у књизи, неопходно је подсетити на духовни амбијент београдског Правног факултета у коме је аутор ин-

телектуално сазревао кроз комуникацију с великанима правно-социолошке мисли Р. Лукићем, М. Печујлићем, Ј. Станковићем и другим делатницима сродних научних дисциплина. У тим оквирима Владимир Милић се формирао у социолога високе интелектуалне и личне харизме.

Зоран Гудовић

UDC 008
316.75

ИЗАЗОВ ЗА ПРОМИШЉАЊЕ НЕКИХ АСПЕКТА КУЛТУРЕ

(Ратко Р. Божовић: *Изазови културе*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2010, 270 стр.)

Пред нама је књига која већ својом сполашњом опремом, али и својом научном апаратуром сведочи о високој култури аутора и издавача. Наравно, битан је њен садржај, који чине солидни раније објављивани у периодици текстови, дакле већ проверени од стране суда јавности, а сада складно укомпоновани у једну целину. Књига се лепо чита, јер је писана однегованим јасним језичким изразом. Аутор, Ратко Р. Божовић, се и овај пут исказује као расни културолог, један од водећих у Црној Гори. Књига је брижљиво подељена у укупно петнаест поглавља, унутар којих се налазе по две-три (ређе и више) главе – тематске јединице. Преко њих се испитују различити аспекти културе: претежно глобални, социолошки, политички, дијалогски, семиотички, културе уметничких форми (књижевности, сликарства и филма), културе спорта, туризма и сл.

Добро је знано да је *појам културе* један од најрасплинутијих, најмногозначнијих термина. Друкчије речено, *култура* је многострука и многолика, вишеслојна и семиотички разнолика, али и полифункционална категорија. Најлакше би је било, идући линијама мањег отпора, уврстити у тзв. термине-индикаторе. Ми бисмо се приклонили онима што сматрају да културу чини све оно што је створио сам човек, за разлику од биолошких форми, тј. од онога што је створи-

ла природа. Другим речима, култура је човековим умом, његовим рукама и артефактима створена, организована, те и духовно оплемењена „друга природа”. Такође је неспорно да култура има нормативну функцију, јер регулише наше понашање и поступке.

У овој књизи Ратко Р. Божовић није дао своју експлицитну дефиницију *културе*, али читаоцу постаје јасно да је он имао у виду све напред речено, те се придржавао ширег концепта, придајући овом појму свеопште, универзално значење. Да је код њега појам *културе* чак *шири од појма цивилизације* примећује и рецензент ове књиге, Ђуро Шушњић. (Друга је ствар што се Шушњић овде позива на Шпенглера, по коме је цивилизација једна етапа културе која, у ствари, значи њену декаденцију и смрт.)

Наш утисак је да Божовић својим студијама, па и овом књигом, показује да је *жрец културе*. Култура је за њега, једноставно речено, *свешћина*. Он као да у подвести стално има на уму исказ Дмитрија Лихачова: „Култура је оно што у значајној мери пред Богом оправдава постојање народа и нације.”

Примећује се да је знатан део ове књиге посвећен различитим питањима националне (црногорске) културе, чак и оне „локалне” (биоскопски репертоар, сликарске изложбе у Никшићу и сл.). С друге стране, аутор увек *размишља глобално*, а већ у уводном делу расправља актуелно питање *културног*

идентичности у глобалној индустријацији (почев од стр. 13, па све до 27). У вези са све сложенијим проблемима наше савремености, дакле свеукупних социјалних и културних процеса, чини нам се да је овде упутно позвати се на мисли Исидоре Секулић да велики народи по правилу не знају читати традиције малих народа. „Мали народи, одиста, мање су европски, више су васељенски материјал, који по Божјој вољи, може зачас ући у нове догађаје, постати нов свет.”

Дакако, Божовићево *вјерују* је потреба опирања моћи потрошачке културе.

Да парафразирамо наслов: Божовићева богата идејама и садржајем књига прави је изазов за читање, ишчитавање, дијалог. Уосталом, како је то лепо уочио и образложио један од највећих културолога 20. века, Михаил Бахтин, дијалогика је својштва карактеристика мишљења хуманиоре. Културни иманентизам је саставни део свих хуманистичких дисциплина. Свет културе је дубоко *илуралисџичан* и, маколико то банално звучало, култура је *sui generis* дијалог дијалог, различито испољених. Тој прагматичној теорији и пракси дијалога гравитира имплиците и Божовић. Друго поглавље ове књиге насловљено је као *Дијалог на разликама култура*, само што у њему претеже актуелни политички „балкански аспект”.

И овде су елабориране две константне теме нашег аутора: *иџра* и *слободно време*. Нама је посебно близак и драг дискурс о игри као универзалној људској потреби, о игри као комуникацијском чину *homo ludens*, из кога, између осталог проистиче и идеја театрализације живота (у стилској формацији авангарде). Чини се да у том Божовићевом дугогодишњем бављењу *иџром као џаковом* има пуно продуктивних идеја, могућих промишљања, закључака. Рецимо, сада у ери мондијализма и постмодернизма, постајемо сведоци фетишизације *ags combinatoriae*, вербалне, али и гестовне (хепенинзи, инсталације итд.), а све за рачун потискавања тематизма и идејности значења. Постпостмодернисти, пак, игру претварају у неку врсту реализоване метафоре, рабећи фло-

скулу: „Читав живот је игра.” Божовић није присталица ових проседеа и метода. Али је сте семиологије (видети поглавље о друштвено-културолошком дискурсу израза *друџ* и *џосџодин*).

Нашу пажњу посебно су привукла Божовићева истраживања биоскопског репертоара у Никшићу у седамдесетим годинама прошлог века. Она сада имају документарно-историјску вредност. У време када су ова испитивања настајала код нас су биоскопи, њихов репертоар, па и наши филмски фестивали, имали значајну културну функцију као особито популарни вид масовне културе. И овде је могуће једно читавање, будући да нас размишљања воде у прошлост. Наиме, не тако давно, негде пре једног века, тада *нова уметност* кинематографа имала је изузетне комуникацијске предности. У социјализму су оне обилато коришћене (Лењина девиза: „Филм је најважнија уметност”). Ни национал-социјализам није се либио да користи филм у пропагандне сврхе. Богами – ни самоуправни социјализам. Али, с појавом и наглом експанзијом других, електронских средстава комуникације, филм и радио губе на значају. Биће да је то евидентно у последње две деценије. Сликвито речено, сада у друштвеним превратима више није битно заузети радиостаницу, већ зграду телевизије. Бомбама се излажу управо ове зграде, а не биоскопске дворане. У Србији и Црној Гори биоскопа такорећи више и нема. Дворане пропадају, или су претворене у крчме. Али је зато културолошки изузетно занимљиво како је филм у Индији још увек најпопуларнија уметност.

Закључимо да је и ова књига Ратка Р. Божовића потврдила велики дијалогски потенцијал културе, њен пандијалогизам – социјокултурни, рационални, метафизички. Њен аутор је скренуо на себе пажњу као социјолог од заната и аналитичког духа, који добро влада инструментима своје науке. Приметно је да из књиге еманира позитивна стваралачка етика.

Боџдан Косановић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

МИРКО АЋИМОВИЋ (1950). Редовни професор логики и филозофије природе на ФФ УНС. Објавио радове у домаћим и страним филозофским и научним часописима и књиге *Лоџика научне филозофије* (Суботица 1994), *Онџолоџике* (Нови Сад 1995), *Меџалоџике* (Нови Сад 1997), *Увод у лоџику* (Нови Сад 1999), *Лоџос и рsysis* (Нови Сад 2003), *Елементи лоџике* (Нови Сад 2004), *Филозофија мишљења* (Нови Сад 2007), *Онџолоџија ѝрироде* (Нови Сад 2009). Био главни и одговорни уредник часописа за филозофију *Архе*, којег је и основао, сада уредник филозофске едиције *Physis* при издавачкој кући Академска књига у Новом Саду. Добитник награде за филозофију на Салону књига у Новом Саду, за књигу *Меџалоџике*.

Е-адреса: mirkoacim@eunet.rs

РАЈКО БУКВИЋ (1953). Научни саветник; редовни професор на Факултету за међународну економију УМ у Београду. Дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ БУ. Радио у привреди, државној управи, научноистраживачким организацијама и на универзитету. Сам или у коауторству објавио 23 књиге (монографије, уџбеници, збирке задатака). Учествовао с писаним прилозима на већем броју научних скупова у земљи и иностранству. Објавио близу 200 радова у домаћим и страним часописима и зборницима радова и већи број превода текстова с руског и немачког језика. Добио 2005. награду Министарства науке за постигнуте научноистраживачке резултате.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: *Привредни развој Косова и Меџохије*, Београд 1991 (коаутор и коредатор); *Development and Crime. An Exploratory Study in Yugoslavia*, Rome 1992 (коаутор); *Основе ѝроџрама и ѝолиџике развоја села, ѝољоѝривреде и ѝрехрамбене индустѝрије Србије – аџрарни ѝроџрам Србије*, Београд 1995 (коаутор); *Просѝорни и еѝнички асѝекѝи ѝоѝулационе ѝолиџике (синѝеза)*, Београд 1996; *Анѝймоноѝолска ѝолиџика у СР Јуџославији – Анализа ѝосѝојеѝих ѝрџиѝних сѝрукиѝура и анѝймоноѝолских инсѝиѝиѝуѝија*, Београд 2002 (коаутор); *Нова анѝймоноѝолска ѝолиџика: ѝредлоџ рещења*, Београд 2003 (коаутор); *Унаѝреѝење корѝорайѝивноџ уѝрављања*, Београд 2003 (коаутор); *Ревѝѝализација и унаѝреѝење ѝроизводње цвећа*, Београд 2005 (коаутор); *Принѝиѝи и ѝланирање инвесѝиѝиѝија*, Београд 2009.

Е-адреса: bukvicrajko@gmail.com

МИРОЉУБ ЈЕВТИЋ (1955) Редовни професор ФПН БУ. На факултету утемељио и предаје предмет политикологија религије. Политикологија религије

је по први пут у читавој Европи уведен на ФПН у Београду 1993/94. Члан управног одбора истраживачког комитета 43 за политикологију религије у оквиру IPSA (Међународног удружења за политичке науке). Оснивач и главни уредник по датуму настанка првог у свету научног часописа *Политикологија религије*, посвећеног истоименој науци. Часопис излази на енглеском језику, и налази се у категорији М24. Члан истраживачке групе „Религија и политика“ у оквиру ЕСРР (European Consortium for Political Research), комитета 22 за социологију религије у оквиру ISA (Међународно удружење за социологију), ISSR (Међународно удружење за социологију религије). Учествује на свим важним конгресима политиколога и социолога религије од Филипина, преко Индије, Бутана. Енглеске до Чилеа. Аутор десет књига и око 100 научних текстова за научне конференције и научне часописе.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: Савремени џихад као раџ, Београд 1989. (Прљавор 1995, Београд 2001); *Од Исламске декларације до верског раџа у БИХ*, Београд 1993. (Прљавор 1995); *Ислам и џеолоџичка логика*, Београд 1995 (коаутор); *Шийџари и ислам*, Прљавор 1995; *Crime Awaits Punishment*, Novi Sad 1996; *Све наше заблуде*, Београд 1998; *Ислам у делу Иве Андрића*, Београд 2000; *Religion and Power*, Prizren 2008; *Релиџија – изазов џолиџичкој науци*, Београд 2010; *Албанско џиџање и релиџија*, Београд 2011.

Е-адреса: jevticmiroljub@yahoo.com

ЈАН МАРКО, доктор агроекономских наука, професор универзитета, рођен у Ковачици 27. 9. 1928. ПољФ завршио у Земуну – Београд (1955). Ту је одбранио и докторску тезу. На ПољФ УНС биран 1961. за наставника на предмету Калкулације и књиговодство. Радио као предавач, доцент, ванредни и редовни професор до пензионисања (1993). Објавио сам или с коауторима поред уџбеника преко стотину радова. Био продекан за наставу и директор Института за економику пољопривреде. Биран за члана Извршног већа и члана Председништва САПВ (1982-1990). Члан Удружења универзитетских наставника, Савеза пољопривредних инжењера и техничара, Друштва аграрних економиста, стални члан Матице српске, члан Матице словачке, члан Словачког генеалогско-хералдичког друштва и члан Словакистичког војвођанског друштва.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: Оџиџи џроџкови у наџим џољоџивредним џредуџеџима и меџоде њихове расџоделе (дисертација), Београд 1965; *Kovačičania vysokoškolači*, Kovačica 1992; *Prvé slovenské osadnícke rodiny*, Nový Sad – Kovačica 1995; *Senianski Markovci v Kovačici*, Nový Sad – Kovačica 1997; *Калкулације у џољоџивреди* (уџбеник), Нови Сад 1998; *Dečji dom u Kovačici*, Novi Sad 2000; *Korišćenje bioenergetskog potencijala zemljišta Vojvodine – 1956-2000*, Beograd 2003; *Осврџи на уџврџивање џроџводних реџона у Војводини*, Нови Сад 2004; *Lexikón slovenských vojvodinských vysokoškolských učiteľov a vedcov*, Báčsky Petrovec – Nový Sad 2009.

Е-адреса: janmarko@sbb.rs

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ (Београд 1967). Балканолошки институт САНУ. Дипломирао, завршио постдипломске студије и магистрирао на ФФ БУ, а докторирао на ФПН БУ (2010). Објавио више радова у домаћим и страним часописима и зборницима.

Е-адреса: borismiloss@gmail.com

НАДА РАДУШКИ. Рођена 1961. године у Ваљеву. Дипломирала и докторирао на ЕФ БУ. Запослена као научни сарадник у Центру за демографска

истраживања ИДН у Београду. Основне области истраживања: етницитет, етничка структура, демографски развој етничких заједница у Србији, положај и права националних мањина, национални идентитет, међуетнички односи и мултикултурализам, миграције и економске структуре становништва. Члан и један од оснивача Друштва демографа Србије (1990), стални сарадник Форума за етничке односе (1997), члан Научног друштва економиста (2007), члан редакције часописа *Политичка ревија*, члан Одбора за проучавање становништва САНУ (2010), била члан експертског тима за израду Закона о заштити права националних мањина (2002). Добитник награде Министарства за науку и заштиту животне средине Републике Србије за допринос научној делатности (2004).

Објавила бројне научне радове у домаћим и међународним часописима. Аутор монографије: *Националне мањине у Централној Србији – етничке промене и демографски развој*, Београд 2007.

Е-адреса: raduski@eunet.rs

СКРАЋЕНИЦЕ

БУ = Београдски универзитет
 ЕФ = Економски факултет
 ФФ = Филозофски факултет
 ФЛУ = Факултет ликовних уметности
 ФПН = Факултет политичких наука
 ИДН = Институт друштвених наука
 МС = Матица српска

ПољФ = Пољопривредни факултет
 САНУ = Српска академија наука и уметности
 САНПВ = Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина
 УМ = Универзитет Мегатренд
 УНС = Универзитет у Новом Саду

ИЗВОРИ ПОДАТАКА: Примарни – аутори; секундарни – енциклопедије, лексикони и друге јавне базе података (представљене на интернету, у медијима...).

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199
Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420–199
www.maticasrpska.org.rs
email: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
136. (3/2011) свеску 29. септембра 2011.
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Мирјана Зрнић
Лектор и коректор чланака: Владимир Шовљански
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2011. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад
Штампа: , Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76– . – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984– . – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој
Републике Србије